

Oppdragsrapport fra Skog og landskap 07/2007

skog+
landskap

3Q KULTURMINNER OG –MILJØER I JORDBRUKETS KULTURLANDSKAP

Rapport for prosjektårene 2004 - 2006

Kari Stensgaard og Svein Johan Reid

Oppdragsrapport fra Skog og landskap 07/2007

3Q

**KULTURMINNER OG -MILJØER I
JORDBRUKETS KULTURLANDSKAP**

Rapport for prosjektårene 2004 - 2006

Kari Stensgaard og Svein Johan Reid

Omslagsfoto: Eldre uthusbygning i Løten, Hedmark.

Fotograf: Kari Stensgaard

Norsk institutt for skog og landskap, Pb 115, NO-1431 Ås, Norway

FORORD

Norsk institutt for skog og landskap har fra 2004 hatt ansvaret for kulturminnedelen i 3Q. I perioden 2004-2006 er det utført tilstandsregistreringer i følgende fylker: Vestfold, Østfold, Oslo/Akershus, Hedmark, Oppland, Hordaland, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag. 280 flater i de fem førstnevnte fylkene er kartlagt to ganger fra flyfoto og data fra kulturminneregistrene er koblet til disse flatene. På 61 flater ujevnt fordelt i de ni fylkene er det gjennomført feltregistrering.

I denne rapporten presenteres et utdrag av data fra de nevnte fylkene. Presentasjonene omfatter både feltobservasjoner og analyser basert på data fra flybildetolking.

Resultatene fra feltarbeidet beskriver de konkrete observasjonene som er gjort i undersøkelsen. Det er viktig å understreke at dette ikke utgjør et forventningsrett estimat for de involverte fylkene. Når vi for eksempel rapporterer at 10% av en type bygninger er i dårlig hevd så gjelder dette for de bygningene som er undersøkt, men det betyr ikke at vi har grunnlag for å hevde at 10% av alle bygninger av denne typen i disse fylkene er i dårlig hevd. Vi ber leseren om å være spesielt oppmerksom på dette forholdet ved tolking og bruk av resultatene.

Årsaken til denne begrensningen er at 3Q flatene har ulik sannsynlighet for å komme med i utvalget. Det er derfor nødvendig med egne statistiske prosedyrer for å beregne forventningsrett statistikk basert på dette materialet. Når det er få flater/objekter med i datamaterialet blir fylkesvise estimater svært usikre og vi må derfor vente til vi har registreringer fra flere flater før det er meningsfylt å lage slike estimater. På grunn av den store etterspørselen etter informasjon om kulturminner i jordbrukets kulturlandskap finner vi det likevel riktig å presentere resultater fra det feltmaterialet som foreligger allerede nå. Resultatene kan vise hvilke type endringer som foregår i kulturlandskapet og kan gi en pekepinn på omfanget av endringene, selv om dette ikke er forventningsrett statistikk.

På sikt ønsker vi å registrere kulturminner i felt på alle flatene for så å kunne registrere endringer over tid fra flybilder. Mens vi arbeider med å bygge opp dette datamaterialet kan vi bruke data fra to viktige kulturminneregistre – SEFRAK og Askeladden. Selv om registrene er mangelfulle og kan inneholde noen feil eller utdaterte opplysninger, er de likevel svært verdifulle som kilder for stedfesting av kjente kulturminner. Ved å koble registerdataene og flybilder kan vi gi noen fylkesvise estimater på hvordan arealer utvikler seg rundt kulturminner i jordbrukets kulturlandskap.

Data fra feltarbeidet gir først og fremst en beskrivelse av tilstand og danner grunnlag for å registrere endringer i framtiden. Registerdataene koblet til flybilder gir indikatorer på endringer i kulturmiljøene. Vi vil imidlertid understreke at estimatene er *indikasjoner* på utviklingstendenser og ikke nøyaktige målinger. Endringene som skjer i landskapet over et femårsintervall er forholdsvis små, noe som gir følsomme indikatorer, men som også betyr at trender er lettere å se og tolke når man har data fra flere tidspunkter.

SAMMENDRAG

Norsk institutt for skog og landskap driver et nasjonalt program for registrering av tilstand og endring i jordbrukets kulturlandskap. Utgangspunktet er kartlegging og statistiske analyser av et representativt utvalg av jordbrukslandskap som dekker hele landet. Denne rapporten omhandler kulturminner og -miljøer, som er ett av temaene i programmet, i fylkene Vestfold, Østfold, Oslo/Akershus, Hedmark, Oppland, Hordaland, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag. Resultatene presenteres som feltobservasjoner og GIS-analyser, og på noe av materialet er det foretatt forventningsrett statistiske estimater på fylkesnivå, basert på registerdata og flybilder.

Kulturminneregistrene SEFRAK og Askeladden benyttes i arbeidet. Registerdataene er kontrollert mot flyfoto på 280 overvåkingsflater.

Feltregistrering er foretatt på 61 flater, og drøyt 1500 bygninger – på gårdstun, ved dyrkingsareal og i setermiljø – er vurdert blant annet i forhold til type, tilstand og tilgjengelighet. I de samme miljøene er det også registrert bosetnings- og dyrkingsspor, gravminner og andre kulturminnetyper, i et antall av drøyt 1900.

Felt-observasjonene viser at bygningsmassen totalt sett er i god stand (85 %), men tilstanden til de ulike hustypene varierer mye. Man kan se en klar sammenheng mellom bygningenes tilstand og om de er i bruk eller ikke. Innslaget av førindustrielle hustyper er begrenset, og bygningenes tilstand varslers om avgang av slike hus, som ikke har noen funksjon i dagens drift.

Bolighus står for det største innslaget av hus (28 %) og er sammen med driftsbygning med fjøs, mindre uthus (garasje, skjul) og stabbur de vanligste bygningene på gårdstunet. Av de store driftsbygningene er det fortsatt "enhetsbygningen" som dominerer, dvs. de flerfunksjonelle røde låvene med fjøs, høyloft og kjørebri, som ble bygd hovedsakelig mellom 1860 og 1960. Den nye typen storfjøs, som er på full fart inn i jordbruket, er så å si fraværende i felt-materialet så langt.

SEFRAK-bygninger utgjør 21 % av den stående bygningsmassen som er registrert i felt. Av undersøkte SEFRAK-hus var 80 % fortsatt til stede i landskapet som stående bygning. På flybilder er andelen stående SEFRAK-bygninger oppe i 91 %. Forskjellen skyldes blant annet at det ikke er mulig å se på bildet om eldre bygninger er fjernet og erstattet av nye.

Av andre kulturminner enn hus utgjør rydningsstein det mest tallrike innslaget, i form av rydningsrøyser, bakkemurer og steingjerder. Gravminner er også registrert i de fleste regioner, og viser seg å være skadeutsatt. Selve haugen eller røysa har stort sett fått ligge i fred, men i sikringssonen rundt objektene er det gjort inngrep i 80 % av gravminnene som er undersøkt.

For indikatoren *åpenhet rundt kulturminnet* har vi sett en generell nedgang i innsyn både til SEFRAK-hus og Askeladden-registrerte kulturminner fra første til andre omdrev i de fem fylkene hvor vi har slike data.

Nøkkelord: Jordbruk, kulturlandskap, kulturminner, bygninger, overvåking

Keywords: Agriculture, landscape, cultural heritage, buildings, monitoring

Rapport for prosjektåret 1998-1999 - Østfold, Oslo/Akershus og Vestfold. NIJOS nr. 15/99.

Rapport for prosjektåret 1999-2000 – Hedmark og Oppland. NIJOS nr. 10/00.

Andre aktuelle publikasjoner fra prosjekt:

Rapport for prosjektåret 2000-2001 – Nord-Trøndelag, Nordland, Troms og Finnmark. NIJOS nr. 14/1.

3Q. Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap. NIJOS nr. 11/03.

Fotografi: Gunnar Engan, Kari Stensgaard, Frode Bentzen, Svein Johan Reid, Gard Mjaaland, Wendy Fjellstad © Norsk institutt for skog og landskap

INNHOOLD

<i>3Q-programmet</i>	2
<i>Trusler mot kulturverdiene i jordbrukslandskapet</i>	2
<i>Målsettinger og virkemidler</i>	3
Regjeringens miljøpolitikk.....	3
Landbrukspolitikken.....	4
<i>Kulturminner i 3Q - metode</i>	5
Indikatorer.....	6
Kulturminner og kulturmiljøer.....	7
Kilder.....	8
Flybilder.....	8
Kulturminneregistre.....	8
Feltregistrering.....	9
Andre kilder.....	9
Kulturminner i flybildetolking.....	9
Kulturminneregistrering ved feltarbeid.....	10
<i>Resultater fra feltarbeid</i>	14
Flater med feltregistrering.....	14
Kulturminner utenom bygninger.....	15
Bakgrunn.....	15
Automatisk fredete kulturminner.....	16
Nyere tids kulturminner.....	19
Bygninger.....	23
Bakgrunn.....	23
Bygningstyper.....	24
Bygninger og tilstand.....	26
Bolighus.....	28
SEFRAK-bygninger.....	31
Førindustrielle bygningstyper.....	37
Store driftsbygninger.....	41
Gårdstunet.....	44
Setermiljø.....	47
Bygninger.....	47
Andre kulturminner.....	49
<i>Resultater fra kobling av registerdata og flybildetolking</i>	50
Kulturminnenes synlighet på flybilde.....	50
Arealfordeling rundt SEFRAK-bygninger.....	52
Arealfordeling rundt automatisk fredete kulturminner.....	55
Åpenhet rundt kulturminner.....	56
<i>Litteratur</i>	59

3Q-PROGRAMMET

Navnet 3Q er et akronym for Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap (Tre ku).

Programmet skal gi en oversikt over utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap og gi grunnlag for resultatrapportering til Stortinget og miljøforvaltningen.

Formålet med ordningen er videre å bidra til å:

- Øke sikkerheten for at miljømål nås og dokumentere effektene av miljøinnsatsen.
- Styrke beslutningsgrunnlaget for å vurdere behovet for ulike virkemidler, vurdere gjennomføring av tiltak som har betydning for kulturlandskapet, fastsette nye miljømål.
- Kunne sammenligne utviklingen i Norge med utviklingen i andre land.

Fire interesseområder i jordbrukets kulturlandskap er i fokus i 3Q-programmet:

- Jordbruk
- Biologisk mangfold
- Kulturminner og kulturmiljøer
- Tilgjengelighet

3Q-programmet er basert på utvalgskartlegging. Ideen er å følge hva som skjer på et representativt utvalg av jordbrukslandskapet og bruke dette som grunnlag for å estimere hva som skjer på et større areal. 3Q skal samle inn objektive data som beskriver den faktiske situasjonen i landskapet. Dette skal så gi grunnlag for politikere og forvaltning til å vurdere om landskapsutviklingen går i ønsket retning eller ikke.

Programmet innebærer kartlegging av et utvalg av kulturlandskap knyttet til dagens aktive jordbruk, med utgangspunkt i markslagene fulldyrka og overflatedyrka mark og gjødsla beite. Drøyt 1400 flater på 1 x 1 km er kartlagt fra flybilder – flatene er fordelt over hele Norge i forhold til forekomsten av jordbruksareal – hvilket vil si at det er mange flater i områder med mye jordbruksareal og få flater i områder med lite jordbruk. 3Q-flatene er altså ikke representative verken for de mest kulturhistorisk eller de mest biologisk interessante områder i landet, men er representative for landskap påvirket av dagens aktive jordbruk.

I løpet av omdrev på 5 år kartlegges flater i hele landet, og 3Q er nå i gang med andre omdrev.

TRUSLER MOT KULTURVERDIENE I JORDBRUKSLANDSKAPET

Det er stor variasjonsbredde i det tradisjonelle jordbruket i Norge. Denne variasjonen skyldes en rekke ulike forhold. Gaukstad (2000) sier for eksempel at:

"Tilpasninger til svært varierende naturgitte betingelser har skapt et stort spekter av ulike brukstyper i ulike landskapstyper. Gårdsbrukene varierer i type og størrelse også på grunn av sosiale forhold og som resultat av kombinasjon med andre næringer. Utnytting av ressurser i ulike økologiske soner er karakteristisk for jordbruket. Dette har dannet mange typer funksjonelle systemer basert på ulik sammensetninger av noen grunnelementer".

Videre er deltidsjordbruket, også kalt "mangesysleriet", et gammelt fenomen her i landet, og noe som har vært regelen heller enn unntaket. Som Gaukstad (op.cit.) understreker: *"overalt har jordbruket måttet inngå i kombinasjon med andre næringer som fiske, skogbruk, håndverk, sjøfart og reindrift. De vanlige norske bønder har vært "flerfunksjonelle" i mesteparten av vår historie".*

Landbruk og landskap karakteriseres av endring og dynamikk, men det kan se ut som om endringstakten har økt dramatisk i vår tid, som følge av økte krav til rasjonalisering og effektivisering. Hoel (2006) sier det slik: *"Vi må mer enn 4000 år tilbake for å finne færre bønder i Norge. I vår tid legges det ned gårder der det kan ha vært sammenhengende drift siden yngre steinalder! I andre strøk selges odelsjord som det tidligere var utenkelig å gi slipp på, jorda samles på stadig færre hender og drifta baseres i økende grad på utenlandske jordarbeidere. Jordbrukets*

fremtid er avhengig av internasjonale rammebetingelser, og bonden er i mindretall selv i egen bygd. Hver femte bonde har gått i samdrift med naboer for å fremme lønnsomhet og frigjøre arbeidstid til annet arbeid.”

Det hevdes ofte at utviklingen i dag følger tre hovedretninger; avvikling, intensivering og nedbygging. Disse utviklingstendensene medfører ulike trusler eller utfordringer for kulturminner og kulturmiljøer. Noen kulturminner kan gå tapt *på grunn* av jordbruksdrift mens andre kan gå tapt ved *manglende* drift. Bygninger, for eksempel, forvaltes best gjennom bruk, det samme gjelder biologiske kulturminner som styvingstrær, mens kulturminnetyper som bergkunst og minner under bakkenivå bevares best når de får ligge i fred.

Med nedlegging av bruk og fraflytting følger gjerne forfall i bygningsmasse og andre kulturminner og gjengroing av kulturmark. Gjengroing gjør kulturminner mindre synlige og dermed ekstra utsatt for skade. Nedbygging av jordbruksareal bl.a. til veier og bebyggelse har på den annen side medført direkte tap av bygninger og andre kulturminner og oppdeling av kulturmiljøer. Direkte tap har også forekommet ved intensivering av drift, blant annet ved utvidelse av åkerareal. Ny bruk av bygninger og arealer, for eksempel i forbindelse med turisme, golfbaner eller ”inn på tunet” - aktiviteter kan også medføre slitasje på og endringer i kulturverdier. Man kan imidlertid tillegge kulturminner mange ulike verdier, som igjen kan stå i motsetning til hverandre, og fra landbruksnæringas side er gjerne opplevelse og bruksmuligheter trukket fram som vesentlige verdier ved siden av historisk kildeverdi.

Folks ulike holdninger til kulturminner gjør at minnene får ulik oppfølging. Det betyr at skjebnen til en type kulturminner ikke nødvendigvis har utsagnskraft om skjebnen til en annen. Generelt sett kan man tenke seg at det er ting det er lagt mye arbeid og godt håndlag i, og som vitner om tidligere generasjoners måte å skjømte ressursene på, som anses som verdifulle i dag. For den enkelte vil også personlige minner og kjennskap til hendelser og tradisjon være av betydning for opplevelsen av verdi. Det er følgelig vanskelig å forutse hvilke kulturminner som er mest utsatt for skade som følge av driftsendringer. Kanskje er arealet de ligger på en sterkere indikasjon på fare enn kulturminnetypen i seg selv.

Jordbruk har vært drevet under svært ulike betingelser i Norge. Antallet bruksenheter er redusert med 77 % fra 1950 til i dag. I 3Q inngår både det aktive moderne gårdsbruket og det nedlagte bureisingsbruket.

MÅLSETTINGER OG VIRKEMIDLER

Vi finner målsettinger og prioriteringer knyttet til kulturminner og kulturmiljøer i flere politiske dokumenter.

Regjeringens miljøpolitikk

I Stortingsmelding nr. 26 (2006-2007) *Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand* presenteres de nasjonale miljømål knyttet til forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer i Norge i form av et strategisk mål og tre resultatmål:

Strategisk mål:

Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og tas vare på som bruksressurser, og som grunnlag for kunnskap, opplevelser og verdiskaping. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal bevares i et langsiktig perspektiv.

Nasjonale resultatmål:

1. *Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres og skal innen år 2020 ikke overstige 0,5 prosent årlig.*
2. *Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholds nivå i år 2020.*
3. *Den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige bredden i varige vernede kulturminner og kulturmiljøer skal bedres, og et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer skal være fredet innen 2020.*

Landbrukspolitikken

Landbrukspolitikken understreker også de verdiene som ligger i landskapet og det ansvaret som ligger til sektoren. I Landbruksdepartementets miljøhandlingsplan (2001-2004) heter det at *"Landbruket er en av de største forvaltere av kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Samtidig er landbruket avgjørende for at disse verdiene blir ivaretatt. Landbruket er også en trussel mot kulturminner og kulturmiljøer gjennom den aktive drifta av arealene og kravene til praktisk bruk av bygningene på gården"*.

I følge Stortingsmelding nr. 19 (1999/2000) Om norsk landbruk og matproduksjon er: *"Miljøgodene i jordbruket (...) biologiske, kulturhistoriske og estetiske verdier som skapes gjennom en aktiv jordbruksproduksjon. Miljøgodene omfatter kulturlandskapet, biologisk mangfold, kulturminner, mulighet for ferdsel og rekreasjon og en god plante- og dyrehelse. De er eksempler på fellesgoder som karakteriseres som ikke-handelsmessige goder. Det er en offentlig oppgave å legge til rette for at samfunnets behov for disse godene blir ivaretatt. Landbruksnæringen har et sektoransvar for å ta vare på slike miljøverdier knyttet til landbruket. Vårt småskala jordbruk har skapt et bredt spekter av miljøgoder. Utdfordringen framover blir å videreutvikle og i større grad tilrettelegge og synliggjøre disse godene for samfunnet.*

Produksjonen av miljøgoder må tilpasses samfunnets behov og de internasjonale forpliktelsene vi står overfor. Dette vil skje gjennom en økt målretting av virkemiddelbruken mot produksjon av miljøgoder i landbruket. En slik tilpasning vil føre til at bonden i større grad enn tidligere må se på seg selv som en forvalter og produsent av miljøgoder i tillegg til funksjonen som matprodusent. En slik holdningsendring kan øke måloppnåelsen med hensyn til produksjon og synliggjøring av miljøgodene".

Videre heter det at: *"Landbruksdrift vil blant annet gjennom beitebruk og skjøtsel av kulturlandskapet bidra til å øke opplevelsesverdien av kulturminner ved at de blir mer synlige i landskapet og finnes i et helhetlig kulturmiljø. Skjøtsel av slike områder med spesielt prioriterte miljøverdier bør sikres gjennom avtaler, der en viderefører tradisjonspreget skjøtsel og stiller særskilte krav. Det vil også i det videre legges vekt på å stimulere til bevaring og skjøtsel av kulturminner, blant annet gjennom økonomiske virkemidler og gjennom informasjon og holdningsskapende arbeid"*.

Ved jordbruksoppgjøret i 2003 ble det vedtatt å samordne miljø-virkemidlene i et eget miljøprogram for jordbruket. Med det nye miljøprogrammet er ansvar og oppgaver fordelt på de ulike nivå i forvaltningen; nasjonalt, regionalt, kommunalt og på de enkelte gårdsbruk. I det følgende har vi trukket fram enkelte ordninger med relevans for kulturminner og -miljøer.

Regionalt miljøprogram (RMP)

Hver fylkesmann har ansvar for å etablere egne ordninger for å møte de prioriterte miljøutfordringene i sin region. Økonomisk støtte blir gitt i hovedsak som faste årlige tilskudd til den enkelte støtteberettigede. Tilskuddsmidlene til kulturminner er i de fleste fylker knyttet til utvalgte verdifulle landskapsområder, og begrenset til automatisk fredete kulturminner, og rent konkret dreier det seg stort sett om midler til skjøtsel av arealer det ligger kulturminner på. I flere fylker gis det i tillegg støtte til vedlikehold av gamle steingjerder og styvingstrær. Tilskudd til seterdrift er også prioritert i flere fylker.

Ifølge Statistisk sentralbyrås rapport "Jordbruk og miljø. Resultatkontroll jordbruk 2006" ble det i Regionalt miljøprogram for 2005 utbetalt tilskudd på 332 mill. kroner til totalt 29.932 søkere. 7,2 mill. kroner, eller 2,2 % av midlene, gikk til hovedområdet kulturminneverdier. Av andre hovedområder med betydning for kulturminner kan nevnes tiltak mot gjengroing, som utgjorde 96,6 mill. kroner og innsamling av avfall, som utgjorde 3,8 mill. kroner. De største investeringene ble lagt i tiltak mot avrenning til vassdrag; 156,3 mill. kroner.

Kommunale tilskuddsordninger

Det er utviklet tilskuddsordninger som omfatter blant annet Spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL) og nærings- og miljøtiltak i skogbruket. Ordningene formidler støtte til engangstiltak, som kan søkes av landbruksforetak, men også av personer eller organisasjoner utenom det aktive landbruket.

I 2005 ble nær 57 mill. kr brukt på kulturminnetiltak, størstedelen til istandsetting av bygninger.

Miljøplan på det enkelte gårdsbruk

Miljøplan er innført som obligatorisk tiltak for alle jordbruksforetak som søker produksjonsstøtte. En miljøplan skal blant annet inneholde kartfestet informasjon om bygninger og andre kulturminner på eiendommen og en plan for ivaretagelse av disse.

En omfattende liste over aktuelle kulturminnetyper er oppgitt i Statens Landbruksforvaltnings veiledningshefte for Miljøplan i jordbruket. I denne anbefales grunneieren å kartlegge alle spor som forteller om brukets historie opp til omkring 1960. Ved siden av stedfesting anbefales det å notere opplysninger om alder, type, funksjon, tilstand og eventuell bakgrunn for navnsetting.

Hvis dette følges opp vil det på sikt kunne utgjøre et solid kildemateriale for kulturverdier i landbruket, og bevisstgjøringen et slikt kartleggingsarbeid kan innebære for den enkelte gårdbruker er ikke minst verdifullt.

KULTURMINNER I 3Q - METODE

Utgangspunktet for arbeidet med kulturminner i 3Q er først og fremst utviklingstendensene i landbruket. De sentrale spørsmålene er hvor, når og i hvilket omfang kulturminner og -miljøer endres eller forsvinner som følge av arealbruksendring.

3Q har videre som mål å være omfattende og fleksibelt nok til å kunne følge opp aktuelle tema som blir satt på agendaen. Aktuelt per i dag er for eksempel hva som skjer med de store røde låvene, og hva som skjer i forhold til de nye samdriftene.

Gjennom sitt tilfeldige utvalg vil informasjonene fra 3Q kunne sammenstilles på ulike geografiske nivå eller med utgangspunkt i andre forhold i landskapet som for eksempel hvorvidt flatene ligger nær bebyggelsessentra eller om de inneholder få eller mange tun. Registreringsmaterialet bør gi muligheter for å oppdage generelle trender, for eksempel om enkelte typer kulturminner synes mer utsatt for skade enn andre. Videre ligger det en utfordring i å knytte endringer til politiske mål og virkemidler. Ofte er imidlertid de definerte målene vage og vanskelig å omsette i målbare størrelser. Det er derfor et fortsatt behov for å arbeide med utvikling av gode indikatorer.

For å sikre størst mulig tilfang av relevante data innenfor de økonomiske og metodiske rammene i programmet er det foretatt en del valg med hensyn til kulturminner og egenskapsdata som registreres og areal typer det gjøres befarings på. Valgene er basert på erfaringer gjennom første omdrev og utprøvinger av flybilder og registre som datakilder.

Feltbefaringen er begrenset til de areal typer som 3Q-flatene har utsagnskraft for, dvs. jordbruksareal og arealer i umiddelbar tilknytning til jordbruksareal. Det er disse arealene som 3Q-flatene er representative for. Gårdstun og dyrka mark med kantsoner er svært utsatt ved eventuelle driftsendringer. Samtidig har slike areal en spesielt viktig visuell og identitets-skapende funksjon i jordbrukslandskapet. Følgelig er innsatsen etter første omdrev i 3Q forsterket på gårdstunet mens den er avviklet i utmarksareal, ettersom 3Q uansett ikke vil ha noe utsagnskraft for slike arealer.

For å kunne følge utviklingen i bygningsmasse og tunstruktur registreres samtlige bygninger på tunet, både de som omfattes av SEFRAK og nyere bygninger. Kartleggingen omfatter imidlertid ikke hager, heller ikke elementer på tunet av typen støttemurer, tuntrær og lignende. Utenfor tunet gjøres det befarings på beitemark og villeng, og i kantsoner langs tun, eng-, beite- og åkerareal. Her registreres landbruksrelaterte hus og andre kulturminner enn hus, også disse uavhengig av alder og vernestatus.

Jordbrukslandskapet inneholder et mangfold av fysiske spor blant annet etter bosetning, ferdsel, jordbruk og annen ressursutnyttning. Levninger fra før 1537 er automatisk fredet. Aktiviteten i de nesten 500 årene *etter* 1537 har skapt et mangfold av nye levninger, som i dag blir oppfattet som verdifulle kulturminner. I 3Q stanser vi derfor ikke ved grensene for fredning når vi velger kulturminnetyper for registrering. Vi ser etter kulturminner som er viktige visuelle innslag i landskapet og som har stor utsagnskraft om våre forfedres levesett og ressursforvaltning. Målbarhet og relevans i forhold til politiske mål er også med i vurderingen. Kulturminnene vi fokuserer på bør ha utsagnskraft om endringer eller tap i jordbrukslandskapet, men det kan være at deres lokalisering har større betydning for endring og tap enn kulturminnetypen som sådan.

Veier utgjør en viktig kilde til kunnskap om kulturhistorien i landskapet. Vi har likevel valgt å utelate veifar fra feltregistrering. Dette skyldes dels det store omfanget, som ville ha sprengt tidsrammene vi har måttet sette, men også problemer med å finne egnede kategorier for rapportering.

Overvåkingsflatenes avgrensning, både utstrekning og form, understreker at det kun er bruddstykker av jordbrukslandskapet som registreres og ikke for eksempel helhetlige driftsenheter. Det ligger ingen begrensninger i definisjonene som utelukker kulturminner som ikke er skapt av jordbruket selv. Imidlertid er det det dyrkede landskap som fokuseres, mens andre deler av det rurale landskapet eller bygdelandskapet bare tilfeldig blir fanget opp. Det betyr at kulturminner og bygninger med nær tilknytning til gårdens drift vektlegges, mens andre kulturhistorisk viktige elementer i bygdelandskapet, som for eksempel det gamle landhandleriet, bygdemølla og forsamlingslokalet generelt faller utenfor 3Q-rammene. Det samme gjelder spor etter utnyttelse av utmarksressurser, som helt fram til siste verdenskrig utgjorde et betydelig element i gårdsdrifta. Seterkulturen har hatt en særlig viktig posisjon, men på grunn av utvelgelseskriteriene for flater blir seterlandskapet i liten grad fanget opp i 3Q. Man vil i stor grad miste også vassdragsmiljøer, med eventuelle rester av gårdskverner, sager m.m., samt nedlagt bosetning innenfor areal som nå defineres som utmark.

3Q favner med andre ord primært "produksjonslandskapet" slik dette var da programmet ble igangsatt, noe som også er der hoveddelen av offentlige virkemidler benyttes og effektene av dette som målrettet arbeid kan vurderes.

Indikatorer

Indikatorer er noe vi benytter oss av når det vi egentlig er interessert i er veldig komplekst å måle og/eller å rapportere. Innenfor mange fagområder er det lang tradisjon for bruk av indikatorer, den mest kjente er kanskje feber – en allment akseptert indikator på sykdom. Et eksempel på en annen kjent indikator er konsumprisindeksen. I 3Q skal vi fortelle om endringer i jordbrukets kulturlandskap, med utgangspunkt i kartlegging av mer enn 1400 landskapsutsnitt som hver bare er 1 km² store. Det vi registrerer der er indikasjoner på hva som skjer i landskapet i sin helhet – endringene vi registrerer rapporterer vi i form av forskjellige indikatorer.

Når man skal velge gode indikatorer er det flere forhold det er svært viktig å vurdere. For det første må indikatoren ha god utsagnskraft. Når indikatorverdien endres må det bety at noe har endret seg i landskapet. Det motsatte er naturligvis like viktig og har med indikatorens følsomhet å gjøre, når noe endrer seg i landskapet må indikatoren gi utslag. Den skal dessuten helst gi utslag på et ganske tidlig stadium, slik at det fremdeles er mulig å påvirke endringene. Videre er det viktig at indikatoren er lesbar – det skal være forståelig hva den betyr. I tillegg er altså noe av hensikten at indikatoren skal forenkle noe som er svært komplekst, den skal være egnet til å formidle dette og den skal gjøre det mulig å sammenligne i tid og rom. Samtidig er det naturligvis slik at det ofte er praktiske og økonomiske begrensninger som også har innvirkning på hva man registrerer.

I 3Q skal indikatorene formidle om utviklingen går i en slik retning at man når de mål (jf. kapittelet om *Målsettinger og virkemidler*) som er definert for landskapet. Av og til kan imidlertid koblingen mellom vage målformuleringer og det som kan registreres og måles i landskapet være vanskelig. Noen forhold kan være svært vanskelige å finne gode målbare størrelser på, for eksempel om landskapet beholder sine estetiske kvaliteter. Ofte vil en indikator alene bare fortelle en liten del av historien, og derved gi rom for en tolkning som tilsier at utviklingen kan gå i flere ulike retninger. Da kan flere indikatorer sett i sammenheng være nyttig. Felles for alle indikatorer er imidlertid at resultatene må tolkes, og ofte kan ett resultat ha flere forklaringer, for eksempel er det mange sykdommer som gir feber. Tilsvarende vil en indikator som viser at variasjonen i landskapet øker, noe som ofte oppleves som positivt, kanskje tolkes annerledes om det viser seg at variasjonen øker fordi det er laget en ny veg og bygget et kjøpesenter på det som tidligere var et jordbruksareal.

Når det gjelder kulturminner i 3Q konsentrerer vi oppmerksomheten mot tunet, bygninger og noen utvalgte elementer som steingjerder og gravminner. Indikatorene vi rapporterer vil da i hovedsak være forekomst og fordeling av disse elementene. I tillegg registreres "tilstand" under feltarbeidet, bl.a. for bygninger. Tilstand – og spesielt endring i tilstand over tid - mener vi vil fortelle noe både om status for kulturminnet, og hvorvidt utviklingen går i en ønsket eller uønsket retning i forhold til målsetningen om å redusere tapet av kulturminner innen 2020. Videre beregner vi en indikator for åpenhet rundt kulturminnene. Denne forteller noe om i hvilken grad kulturminnet lett kan oppleves i landskapet, med utgangspunkt i landskapet og vegetasjonen rundt kulturminnet, og er også knyttet til tilskudd gjennom Regionalt miljøprogram i enkelte fylker. Når vi rapporterer arealbruk ved selve kulturminnet/kulturmiljøet og innenfor sonen rundt som indikator er det først og fremst fordi vi mener det er interessant å belyse hvordan ulike kulturminner og kulturmiljøer fordeler seg på ulike arealtyper –og hvorvidt dette endres over tid, for eksempel som følge av at det nå gis tilskudd til skjøtsel i enkelte fylker. Fordi gjengroing er et tema som er svært aktuelt i norske jordbrukslandskap, har vi også valgt å se spesielt på om buskdekningen på arealet rundt kulturminnet er endret fra første til annen gangs registrering.

Kulturminner og kulturmiljøer

Kulturminnelovens definisjon av kulturminner og kulturmiljøer er vid og lite egnet for en operasjonalisering i 3Q. Den spesifisering og avgrensning som ligger i innholdet i de kulturhistoriske registre er heller ikke dekkende for 3Qs formål. Derfor er det definert egne rammer for registreringen. I 3Q avgrenses registreringen til faste og synlige kulturminner. Det omfatter bebyggelse knyttet til landbruk, bosetningsspor og andre kulturminner samt registreringer i Askeladden, med lokalisering innenfor de utvalgte arealtyper.

Kulturmiljøer er ingen objektive og absolutte størrelser. Oppdeling og avgrensning av landskap og miljøer vil alltid være en konstruksjon, i forhold til hvilken virkelighet vi ønsker å beskrive eller belyse. I denne sammenheng tenker vi kulturmiljø i liten målestokk, i form av mindre områder der man kan gjenkjenne funksjonelle sammenhenger mellom areal-/ressurstype, kulturmark og bygninger eller andre menneskeskapte objekter, men uavhengig av "gården" eller eiendommen som enhet. I dette omdrev av 3Q registrerer vi på følgende måte:

Enkeltliggende kulturminne: Enkeltliggende objekt skapt av mennesker i jordbrukets kulturlandskap, med lokalisering mer enn 25 meter fra andre objekter.

Kulturmiljø: Flere kulturminner som ligger i samling (mindre enn 25 meter avstand). De enkelte objektene behøver ikke ha funksjonell eller tidsmessig sammenheng, og et miljø kan overskride eiendomsgrenser.

Definisjonene er ikke basert på kulturhistoriske sammenhenger. Et kulturmiljø i 3Q er primært en geografisk avgrensning der hovedhensikten er å kunne påvise endring i det fysiske miljø.

Steingjerdene er karakteristiske for det norske jordbrukslandskapet. De vitner om et omfattende rydningsarbeid og om tidligere generasjoners organisering av arealbruk.

Kilder

Flybilder er den viktigste informasjonskilden i 3Q-programmet. For kulturminnetemaet har det vært nødvendig å benytte også andre kilder slik som offentlige registre og feltregistrering.

FLYBILDER

Flybildetolkning er en kostnadseffektiv metode for å samle inn data om landskapet. Flybilder har mange fordeler som datakilde, men - som alle metoder - også noen begrensninger. Det mest problematiske er at det er enkelte viktige forhold man ikke kan se. For eksempel synes ikke det som ligger på bakken innunder trær, og en del kulturminnetyper som ikke er hus er vanskelig å kjenne igjen selv ved lite vegetasjonsdekke. Flybilder er et godt redskap for å følge tap og tilkomst av ting på størrelse med bygninger, men vil vi ha detaljert informasjon om typer og tilstand, må vi bevege oss ut i felt.

KULTURMINNEREGISTRE

Kulturminneregistrene SEFRAC og Askeladden er trukket inn som tilleggsinformasjon til flybildene, men de utgjør ikke premisser for valg av bygninger og kulturminnetyper for oppfølging.

SEFRAK-registeret omfatter hovedsakelig bygninger bygd før 1900, men avgrensningen i alder varierer noe fra sted til sted. SEFRAK er nå en del av Statens kartverks eiendomsregister GAB. Askeladden omfatter bygninger og andre kulturminner som er fredet, enten på grunn av alder eller ved spesielle vedtak. Bygninger fra før 1650 og andre kulturminner fra før 1537 (reformasjonen), samt samiske kulturminner eldre enn 100 år, er alle automatisk fredet. Askeladden inneholder så å si ingen informasjon om nyere tids kulturminner.

Bruk av registerinformasjon har imidlertid bydd på problemer, dels på grunn av registrenes varierende avgrensninger og dekningsgrad, men også på grunn av usikkerhet knyttet til både innhold og ajourhold. For Askeladden sin del har vi likevel en fordel i at registeret har best dekning i gårdsnære områder, nettopp i de arealtype kulturminnedelen i 3Q har prioritert.

Informasjonen fra SEFRAK og Askeladden gjør det mulig å følge opp eldre og automatisk fredete kulturminner som egne tema. Det er også i forhold til registerinformasjonen det til nå er mulig å rapportere tilstand og endring, ettersom 3Q foreløpig ikke har endringsdata på egne registreringer.

Utviklingen på 3Q-flatene skal være representativ for det som skjer på norske jordbruksareal. Det vil derfor ikke bli rapportert inn feil eller endringer til registrene, da dette kan føre til at kulturminner på 3Q-flater vil få en annen oppfølging enn kulturminner utenfor flatene, med den følge at representativiteten forringes.

FELTREGISTRERING

Som nevnt er registrering av andre kulturminner enn hus samt egenskapsdata for bygninger avhengig av feltarbeid. Feltregistrering foretas derfor på ca. 10 % av flatene i hvert omdrev. Det er nye flater som tas ut for befaring hvert år, ved tilfeldig utvalg.

Presisjonsnivået på datainnsamlingen i felt kan betegnes som en "overflaterregistrering". Vi oppsøker ikke eiere og bruker heller ikke andre informanter, bortsett fra i tilfeller hvor eiere tilfeldigvis påtreffes i felt, og vi har bare tilgang til bygningers utside.

ANDRE KILDER

Studier av gamle kart, lokalhistorisk litteratur og lignende er ikke aktuelt med de nåværende tidsrammer. En generell orientering om kulturhistoriske forhold i de aktuelle områder, slik det presenteres på nettsidene til Fylkeskommunen, Miljøstatus i Norge m.m. blir imidlertid foretatt før feltarbeidet starter.

Offentlige registre, som GAB og Landbruksregisteret, rapporter fra Statistisk sentralbyrå o.a. trekkes inn i arbeidet på forskjellig vis.

Kulturminner i flybildetolking

I forbindelse med tolking av areal, punkt, linjer og ferdselslinjer på flybilder, i en stereomodell, blir også alle registreringer som finnes i Askeladden og SEFRAK vurdert. Registreringene skjer ved at elementene legges i en kartfil (sosi-format) og denne speiles så inn over de digitale bildene. På den måten vises forekomstene av kulturminner som symboler i de digitale bildene (se Figur 1). En del informasjon vises sammen med elementene, slik som registreringsnummer, type kulturminne og om det er forventet synlig i bildet. Tolkerne registrerer på hvert element og legger på en kode for å forklare tilstand/synlighet.

Denne vurderingen fra flybilder fungerer rimelig godt på SEFRAK-punktene. Vi kan med stor sikkerhet si om det fortsatt er et hus tilstede eller ikke. Svakheten er dog at det kan være bygget et nytt hus på eksakt samme sted. I flybildet er det kun taket som sees, og det er ikke mulig å vurdere om bygningen er ny eller gammel.

Elementer i Askeladden har vi større problemer med å vurdere da disse ofte kan være lite synlig eller skjult av trekroner i flybildet. Vi sier allikevel noe om forventet tilstedeværelse ved å vurdere hva slags areal objektet ligger i. Dersom et kulturminne ligger i skog blir dette registrert som skjult, men vi forventer at det er intakt.

Alle objekter fra registrene registreres med følgende koder.

1 = fullt synlig = huset står, gravhaugen synes i bildet

2 = Delvis synlig

3 = Synlig bygningsruin = taket på bygningen har falt ned eller delvis falt ned

4 = Ikke synlig – skjult = Objektet ligger under trekronene eller skjult på annen måte

5 = Ikke synlig – borte = Bygningen / gravhaugen er borte, ikke spor igjen

6 = Ikke synlig – feil = Det er ikke noe der punktet ligger, men 2-10 meter bortenfor ser vi tilsvarende objekt som ikke er registrert

7 = Intet synlig = Dette er et objekt vi ikke forventer å se, for eksempel funnsted, helleristing eller lignende.

Figur 1: Rød sirkel og stjerne i øvre del av bilde-utsnittet markerer lokaliseringen av en tuft. Informasjonen kommer fra Askeladden. På grunn av trekronene er kulturminnet ikke synlig for tolkeren, som har gitt lokaliteten kode 4 = ikke synlig – skjult.

Kulturminneregistrering ved feltarbeid

Datafangsten har til nå vært gjennomført ved manuell registrering på feltkart og registrerings skjema av papir. Fra 2007 vil det bli prøvd ut et digitalt opplegg med registrering på felt-PC. Dette bør gi en total tidsbesparelse i og med at digitalisering av dataene gjøres direkte i felt. Man unngår dessuten feilkildene som digitalisering av manuelle nedtegnelser og innskriving i database kan utgjøre.

Følgende egenskaper ved de enkelte kulturminnene blir vurdert ved feltregistreringen:

Type

Med hustype menes her den funksjon huset opprinnelig er bygd for å fylle. For eksempel vil et stabbur som er omgjort til salgssted for lokal husflid fortsatt være et stabbur, og låven som nå huser ridesenter eller bilverksted anses fortsatt som en låve (mer presist *Driftsbygning med fjøs*, og underkategori *Enhetsbygning*). Andre hustyper kan ha mindre klare karakteristika og gjøre typebestemmelse vanskeligere. I tillegg kan husets karakter være svært endret pga. ombygginger og tilpasninger til ny bruk, nye trender og behov. Derfor noteres den typen som er synlig og forståelig, selv om dette kan være funksjon nr. tre og ikke nr. en for dette huset. Sammenbygde hus registreres som en enhet, da en presis kartlegging av type vinkler og påbygg vil være tidkrevende. Til slike hus er det mer naturlig å stille spørsmålet om hvilken funksjon bygget er satt sammen for å fylle.

Antallet typer i kodeverket er forsøkt begrenset ved å lage enkelte samleposter, for eksempel *Mindre uthus* (omfatter bilgarasje, vedskjul, lite verksted og lignende). Hustyper vi forventer å finne i liten grad har ikke egne koder (for eksempel torvhus, ishus, gjødsekum), men flere av hustypene fra "det gamle jordbruket" er likevel trukket fram, da de har spesiell interesse som kulturbærere. Kodene *Annet uthus* og *Annen bygning* er samleposter for sjeldnere tilfeller, og for hus med usikker tolkning.

Av andre kulturminner enn hus er bosetnings- og dyrkingsspor forventet å opptre i størst antall, og slike kulturminnetyper er derfor trukket ut med egne koder. Andre kulturminner registreres som nettopp "annet kulturminne" og type kommenteres.

Vi må regne med at regional variasjon kan komme til å sette kodeverket på prøve. Med erfaringene som gjøres underveis vil kodene kunne justeres for eventuelt å møte virkeligheten bedre.

En ny parameter skal innlemmes i neste års registrering, - kulturens bakside - nemlig skrot. Dette er et aktuelt tema i forhold til landbrukets egne kampanjer for opprydding. Observasjoner av søppelfyllinger og ansamlinger av gamle kjøretøy og større redskap skal noteres, ikke ved punktfesting, men som en karakteristikk til hvert av fire kvadrater i 3Q-flaten.

Tilstand

Kulturminnenes tilstand er en hovedsak i registreringen. Tilstanden på bygninger og andre kulturminner forteller noe om folks vilje og evne til å vedlikeholde og kan indikere kulturminnenes videre skjebne. En detaljert forfallsvurdering er prøvd ut, men har vist seg å gi for usikker informasjon til at det gir mening. Vi benytter derfor få tilstandskategorier.

For bygninger er hovedkategoriene: *god tilstand – i forfall – ruin - tuft*. For SEFRAK-bygninger er kategoriene utvidet til å omfatte også: *nytt hus - ingen spor*. I tillegg noteres manglende vedlikehold på bygningsdetaljer som er av vesentlig betydning for bygningers tilstand: *tak – takrenner – pipe – vinduer – grunnmur/fundament – vegg/ytterkledning – låvebru*.

For andre kulturminner enn hus er kategoriene: *god tilstand – begynnende eller delvis forfall – sterkt forfall - ikke identifisert (om Askeladden) – fjernet/ ikke gjenfunnet (om Askeladden)*.

Skadeårsak

Kategorien *skade/påvirkning* benyttes om fredete kulturminner som er påvirket, endret eller ødelagt som følge av inngrep, tilrettelegging eller naturskade. Tilstand og skade vurderes på det synlige objektet og på sikringssonen (5 m) rundt objektet. Skadeårsak vurderes etter en klassifisering som er lagt opp mot kategoriene i *Nasjonal standard 9450 Automatisk fredete kulturminner. Registrering av tap og skade*. Hovedkategoriene er: *Jord- og skogbruk – naturskade – fritidsaktivitet – forvaltning – bygg- og anleggsvirksomhet – militær virksomhet – hærverk*.

Gjengroing

Gjengroing er blitt et stadig mer aktuelt tema. Vi vil forsøke å trekke gjengroing ut som en egen egenskap ved kulturminnet. Det er imidlertid en utfordring å finne egnede karakteristikk og skillelinjer for forfall, skade og gjengroing på ulike kulturminnetyper. Tilstand og skade kan dessuten være vanskelig å fastslå på kulturminner når de er gjengrodd. Derfor arbeides det videre med kategorisering og presisering av disse temaene.

Tilgjengelighet

Tilgjengeligheten til et kulturminne er avgjørende for kunnskap om og opplevelse av det, og har også stor betydning for om det blir ivaretatt. Tilgjengelighet er definert som mulig å komme til med rullestol. Vi har valgt å sette såpass strenge krav for å favne "folk flest", dvs. flere enn de gruppene som er bevegelige nok til å komme fram "overalt".

Bebodd/ i bruk

Det er en klar sammenheng mellom bruk og tilstand på bygninger. En bygning som er ute av bruk vil som oftest forfalle gradvis, og om en bygning er bebodd eller i bruk vil derfor være en indikasjon på dens videre skjebne. Derfor gjøres det en vurdering av om bolighus er bebodd eller i annet bruk og om uthus er i bruk. *Type* bruk noteres ikke, fordi slike opplysninger vil bli svært ufullstendige når det ikke trekkes inn informanter.

Farge på bygninger

Farge har med tradisjon og identitet å gjøre og er et vesentlig aspekt ved det visuelle bildet av gården. Tradisjonelt har fargebruk vært nokså ensartet på gårdsbruk, men mulighetene i dag er mangfoldige, og ved å registrere farge kan vi i 3Q rapportere på hvorvidt folk holder på det gamle eller eksperimenterer med nytt. Kanskje kan vi også avdekke regionale særtrekk. Kategoriene som er trukket ut er: *umalt – rød – hvit – oker – tjærefarget (brun/sort) – annen farge*. Annen farge noteres.

Fotografi

Vi har prioritert å fotografere de fleste registreringsobjektene, begrenset til ett bilde av hvert objekt. Dette er særlig nyttig i en fase hvor registreringsopplegget utvikles og utprøves, og kan også danne et verdifullt kildemateriale på sikt.

Alder og vernestatus

Bygninger har til alle tider vært gjenstand for flytting, ombygging og endringer, som følge av slitasje samt endringer i behov og moter. En bygning kan dermed besitte "lag på lag" med inngrep. Slike ting kan være vanskelig å påpeke ved en "overflaterregistrering" og det å lage et helhetlig og presist kodeverk for alder ser vi som problematisk. Vi innlemmer derfor ikke alder/byggeår som parametere, og setter ingen aldersgrenser for registreringsobjektene. Vernestatus derimot, vil framkomme gjennom tilhørighet i kulturminneregistrene.

Bygningsdetaljer

Det kunne opplagt vært av interesse å kartlegge flere detaljer ved bygninger som for eksempel type ytterkledning og takmateriale. Man kan også tenke seg detaljstudier på spesielt utvalgte bygningstyper. Vi har imidlertid måttet begrense detaljeringsgraden i forhold til gjeldende tidsrammer, og slike detaljstudier er prioritert vekk i denne omgang.

Dette nauset som er satt opp delvis av gammel båtkledning kan illustrere en holdning til ressursbruk som er heller sjelden i dag. Fra Sande i Møre og Romsdal.

Fra neste års feltarbeid vil skrot bli innlemmet som eget tema i kulturminneregistreringen.

RESULTATER FRA FELTARBEID

Flater med feltregistrering

I perioden 2004 – 2006 er 61 flater i ni fylker oppsøkt for feltregistrering.

Flatene som er befart og registrert i felt kan betraktes som “case-studier”. Data fra feltarbeidet gir først og fremst en beskrivelse av tilstand og danner grunnlag for å registrere endringer i framtiden. Siden det er relativt få flater som besøkes er det ikke mulig å si noe om generelle tendenser i fylkene basert på disse felldataene. Utviklingen på hver enkeltflate kan påvirkes av lokale faktorer som ikke nødvendigvis er typisk for det som skjer i fylket eller i landet for øvrig. Et større datamateriale vil ha større utsagnskraft og materialet vil etter planen øke år for år. På sikt håper vi å ha gjennomført feltregistrering på samtlige 3Q-flater for så å kunne registrere endringer over tid fra flybilder.

Tabell 1: Antall 3Q-flater med feltregistrering i de ulike fylkene

Fylker	Antall flater
Østfold	7
Oslo/Akershus	6
Hedmark	7
Oppland	10
Vestfold	5
Hordaland	2
Møre og Romsdal	8
Sogn og Fjordane	7
Sør-Trøndelag	9
Totalt	61

Husdyr er – som regel – et positivt innslag i feltarbeidet. Fra Radøy i Hordaland.

Kulturminner utenom bygninger

BAKGRUNN

De aller fleste registreringer vi gjør i 3Q av kulturminner utenom hus gjelder nyere tids levninger. For å forstå hva slags kulturminner som kan finnes i jordbrukslandskapet kan det likevel være av interesse å ta et raskt blick på jordbrukets historie i Norge.

Det har bodd folk i landet helt siden isen trakk seg tilbake etter siste istid for 11-12.000 år siden, og i det meste av denne tida har folk levd som jegere og sankere, med hunden som eneste husdyr.

De eldste spor etter jordbruk er påvist i kystområdene i Sør-Norge fra omkring 4.000 år f.Kr, i form av nye redskapstyper som økser av stein og flint, og pollen som vitner om korndyrking og husdyrhold. Men det er først mot slutten av steinalderen (omkring 2800 f.Kr) at sporene etter en jordbruksbefolkning blir tallrike og omfattende. Da ser man spor over hele landet nord til Lofoten. I bronsealderen (1800-500 f.Kr) får man i tillegg helleristninger som bl.a. viser arding med okser som trekkdyr. Det er også funnet spor etter arding under gravhauger, noe som gir en relativ datering, og i heldige fall har kull i disse riftene kunnet dateres eksakt.

Om det var fangstfolket som tok opp nye trender og ble deltidsbønder eller om det var innvandrere sørfra som tok med seg ny kunnskap strides de lærde. Enkelte steder er det gjort funn som viser at fangstfolk og bønder levde side om side i hundrevis av år, og det tyder jo på at endringene gikk tilsynelatende fredelig for seg.

I løpet av jernalderen (500 f.Kr–1050 e.Kr) ble gården slik vi kjenner den i dag, med permanente tun og faste gjødslede åkre, etablert. Bosettingen hadde stor utbredelse og man drev dyrking og husdyrhold langt til fjells. På Vestlandet er det funnet gårder helt opp i 1100-1200 meters høyde. Seterbruket *kan* være like gammelt som gården selv, og sikre spor har man tilbake til vikingtid, dvs. siste del av jernalderen.

De første bøndene hadde slått seg ned på lett, selvdrenerende sand- og morenejord. Med tilgang til jern kunne arden og annet utstyr forsterkes med jernbeslag og man lagde jernsigder og ljåer, som gjorde jordarbeiding og skjæring av løv og korn mer effektivt. Mot slutten av perioden kom plogen i bruk og det åpnet for dyrking også av tyngre jordarter.

Landnåm, men også avfolkning har foregått i takt med klimaendringer, sykdomsepidemier, fred og ufredstider. Norge er i utgangspunktet et marginalt land for jordbruk og vekstsesongen er kort. Forholdene for husdyr og beite er derimot bra, rent bortsett fra i kalde snødekte vintre. Små klimaforverringer med flere påfølgende uår kunne få katastrofale følger for folk. Helt fra 1200- til 1800-tallet var klimaet stort sett ugunstig, med unntak av en bedring i tida 1400-1550, og de siste århundrene i denne perioden er blitt kalt "den lille istida". Svartedauden midt på 1300-tallet er likevel den største katastrofen vi kjenner til i historisk tid. Mer enn halve befolkningen døde og man antar at rundt 30–35.000 av de antatt 50.000 gårdsbrukene ble lagt øde. Det tok 300 år før folketall, gårdstall og jordbruksproduksjon var oppe igjen på det gamle nivået.

Slutten av 1800-tallet og hundreåret fram til 1950 var en tid preget av brytninger mellom det gamle, relativt ensidige landbrukssamfunnet og et nytt kombinert samfunn med framvekst av industri og byer. Forfatteren Inge Krokann lanserte uttrykket "det store hamskiftet i bondesamfunnet" om denne prosessen. Lengre tid med befolkningsvekst og press på arealene, utvandring til Amerika, folkeflytting fra landsbygda og inn til byene og den framvoksende industrien, høyere arbeidslønninger og lavere priser på jordbruksvarer, ny teknologi og økt mekanisering var en del av bildet. Moderniseringen kunne gå hardt utover gravhauger og andre fortidsminner som i stort antall ble fjernet og solgt eller ødelagt. Tilstandene bidro til at den første kulturminneloven ble lansert i 1905 - året etter at utgravningene av Osebergskipet kom i gang - med hensikt å sikre fortidslevninger for fremtiden.

Etterkrigstidens mekaniserte landbruk har medført store og raske endringer i landskapet. Gårdsbruk er nedlagt og fraflyttet, utmarksbruk er avviklet, beitemark tilgrodd, åkre er utvidet, planert og drenert, bekker lagt i rør, enda flere gravminner er fjernet, det samme er rydningsstein og steingjerder. Gårdstun er "snudd" i og med at den gamle bygdeveien som før gikk gjennom tunet nå er lagt utenom. Gamle strukturer stykkes opp og kulturhistoriske sammenhenger viskes

ut. Men jordbruket produserer også nye kulturminner; nye gjerder og røyser, nye bygninger, tufter, veier og tekniske innretninger.

Variierende klimaforhold og naturgrunnlag har skapt stor variasjon i tilpasninger i jordbruket - i øst og vest, dal og fjell, kyst og innland. Ujevn fordeling av økonomi, eiendoms- og bruksretter har også skapt ulike tilpasninger. Norsk jordbruk har alltid vært et vekselbruk med utnyttning av både innmarks- og utmarksressurser. Beite, jakt, fiske, sanking av mat, medisin, dyrefôr, materialer til hus og redskaper har vært viktig i naturalhusholdningen. Underveis har oppgaver som ulike håndverk, jernutvinning, tjærebrenning, veihold, skyss, frakt m.m. vært en del av jordbrukerens ekstraintekter og til tider også pålagte plikter. I våre dager kan vi legge til turisme, helsetiltak og landskapspleie ved siden av all slags "sivilt" arbeid.

Selv om mye av de gamle sporene er forsvunnet – under ploegen, inn i skogen, under bygninger og asfalt – finnes det i dagens jordbrukslandskap fortsatt et mangfold av spor etter aktivitet fra alle perioder; spor etter dyrking, bosetting og ferdsel, men også etter kunst, religion, krig og forsvar, jakt og annen utmarksbruk og ulike typer produksjon. Sporene er vagere jo lenger tilbake i tid man kommer, og de eldste kulturminnene vil ikke være synlig ved overflaterregistrering. Punktundersøkelser har vist at det for hvert registrerte arkeologiske kulturminne kan finnes mer enn 20 som ennå ikke er oppdaget.

Registreringene i 3Q er begrenset til å omfatte faste og synlige kulturminner. Registreringsmaterialet for 2004-2006 teller 1950 kulturminner som ikke er bygninger. Automatisk fredete kulturminner utgjør 3 % av disse.

Fortsatt drift eller skjøtsel av arealene de ligger i er ofte en forutsetning for at kulturminnene skal overleve som kilder til kunnskap og opplevelse for oss. Tilstand og gjengroing er derfor viktige "egenskaper" ved kulturminnene når vi registrerer dem i felt. Det er prøvd ut ulike kategorier for disse parametrene, som må få en endelig presisering før vi kan presentere tall.

AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

Kulturminnebasen Askeladden omfatter kulturminner og bygninger som er automatisk fredet eller fredet gjennom vedtak. En 5 meter sikringszone rundt objektene er også fredet etter kulturminneloven. I denne omgang av 3Q er 52 Askeladden-lokaliteter oppsøkt, samtlige er automatisk fredet og de fleste er gravminner.

Tabell 2: Askeladden-lokaliteter

Fylke (antall flater)	Berg- kunst	Grav- minne	Tuft	Fossile dyrkingsspor	Annen ark.lokalitet	Totalt	
Akershus	(6)	0	6	1	3	0	10
Vestfold	(5)	0	6	0	0	0	6
Østfold	(7)	2	0	0	0	0	2
Hedmark	(7)	2	4	0	0	0	6
Oppland	(10)	1	13	0	0	2	16
Hordaland	(2)	1	5	0	0	0	6
Sogn og Fjordane	(7)	0	2	0	0	0	2
Møre og Romsdal	(8)	0	0	0	0	0	0
Sør-Trøndelag	(9)	0	4	0	0	0	4
Totalt	(61)	6	40	1	3	2	52

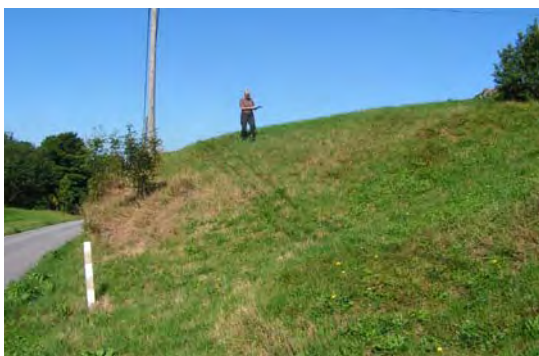
Gravminner

Gravminner er levninger etter en førkristen skikk, og de finnes i alle regioner av landet. Datering er bronsealder og jernalder, dvs. fram til kirken overtok ansvaret (og rettighetene) til de døde. Gravene finnes enkeltliggende eller i samling. De ble som regel anlagt på markante punkter i

terrenget, og gjerne med utsikt til, og innsikt fra, samtidas ferdselsårer til lands eller til vanns. De fleste kjente gravminner finnes nettopp i jordbrukslandskapet, og det er kjent at et stort antall gravminner gjennom tidene er fjernet blant annet i forbindelse med utvidelse av åkerareal.

Det er registrert 40 lokaliteter som omfatter fra en til åtte enkeltminner. Noen graver er store og godt definerte, andre har mindre klar form, og det har i noen tilfeller ikke vært mulig å påvise sikkert samtlige gravminner i et felt.

Det generelle inntrykk ved feltbefaringen er at gravminner ikke blir særlig godt ivaretatt. Selve haugen eller røysa kan ligge tilsynelatende upåvirket, mens det er tatt lite hensyn til omgivelsene rundt. Gravminnene innpasses nokså lemfeldig i nyere bruk av arealene, som i fotoeksemplet under. I denne gravhaugen er det inngrep i form av vei, husbygging, steingjerde og strømmast, til tross for at graven på kartet har både rune-R og eget navn, og burde være godt kjent. I et annet, men mindre fatalt eksempel hadde fire kjæledyr fått sitt siste hvilested på en gravhaug.

Gravhaug i Hordaland, med markante inngrep i form av vei, bebyggelse, steingjerde og strømmast.

Gravhaug i Sogn og Fjordane. Haugen ligger vakkert til og virker urørt. Men også i dette kulturminnet er det skjedd inngrep gjennom oppdyrking i sikringssonen rundt.

Underveis i arbeidet så vi behov for å trekke ut sikringssonen rundt kulturminnet som et eget areal for tilstandsvurdering. 15 lokaliteter har fått en slik vurdering, og så mange som 12 av disse, dvs. 80 %, er markert med skade/påvirkning.

Tilstanden til gravminnene som er registrert (på lokalitetsnivå) er 67 % god tilstand og 25 % skadet eller gjengrodd. I tillegg er 3 % ikke identifisert, dvs. at lokaliteten samsvarer dårlig med beskrivelsen i Askeladden, og 5 % er ikke gjenfunnet innenfor 30 meters radius fra angitt sted. 33 % av lokalitetene er tilgjengelige (med rullestol).

Skade/påvirkning notert på gravminner (40 lokaliteter):

- Byggevirkosomhet: 8 tilfeller. Blant annet er det satt opp hus inne i gravfelt.
- Deponering av masse (rydningsstein): 2 tilfeller.
- Uttak av masse: 3 tilfeller.
- Veianlegg: 1 tilfelle.
- Militær virksomhet (bunker bygd inn i gravhaug): 1 tilfelle.

Skade/påvirkning notert for sikringssonen rundt gravminner (15 lokaliteter):

- Byggevirkosomhet: 7 tilfeller.
- Jordarbeiding: 4 tilfeller.
- Veianlegg: 4 tilfeller.
- Deponering av masse: 2 tilfeller.
- Tildekking (reversibelt): 1 tilfelle.
- Uttak av masse: 1 tilfelle.
- Militær virksomhet: 1 tilfelle.

Bergkunst

Bergkunsten eller helleristningene i Norge er mellom 2000 og 9000 år gamle. Ristningene viser bilder av dyr, mennesker, skip og andre figurer som er hugget eller slipt inn i bergflaten. De kan finnes over hele landet, på bergvegger, svaberg eller løse blokker. Skålgropa er den mest tallrike figurtypen og ofte finnes det flere i samling. Gjengroing reduserer tilgjengeligheten, men kan samtidig være det beste for bevaring av helleristninger. Forvitring samt tråkk av store dyr utgjør sterkere trusler mot denne kulturminnetypen.

Bergkunst er representert med seks forekomster i registreringsmaterialet og alle gjelder skålgroper. Østfold, Hedmark og Hordaland har henholdsvis tre, to og en lokaliteter. Fire av lokalitetene er vurdert å være i god tilstand mens en er preget av slitasje av husdyrbeite og en av gjengroing. Bare en lokalitet er tilgjengelig.

Nye funn

Det ble påvist 6 nye kulturminner som er automatisk fredet. Funnene ble gjort i Akershus, Hedmark og Oppland.

Akershus: 2 kullgroper

Hedmark: 1 kullgrop og 1 fangstgrop

Oppland: 1 jernframstillingsplass og 1 slaggblokkforekomst

Tilgang til utmarksressurser har alltid vært en viktig del av levekårene på en gård. Elgfangst i grop kan gå helt tilbake til steinalder, mens jernframstilling fra myrmalm har foregått fra et par hundreår f.Kr. til slutten av 1700-tallet. Kullproduksjon i grop, for bruk i smelteprosessen for jernet samt til gårdssmia, foregikk i yngre jernalder og middelalder (fra år 600/700 til 13/1400 - dvs. til tiden da Svartedauden slo til). Både kullgropene, fangstgropa og jernframstillingsplassen må dermed betraktes som automatisk fredet selv om de ennå ikke har fått en plass i Askeladden. Enten de er synlige og kjente eller ikke er arkeologiske kulturminner automatisk fredet etter kulturminneloven. Ansvar for verifisering av slike funn ligger til de antikvariske myndigheter.

To av disse kulturminnene er i god tilstand, tre er utsatt for forfall eller gjengroing og ett er skadet. Bare ett av kulturminnene betraktes som tilgjengelig.

Koden *skade* gjelder jernframstillingsplassen, som består av rester av en smelteovn beliggende i en skjæring i åkerkant, i tillegg til spredte slaggbiter. Om det er grunneieren eller Oldsaksamlingen som har fjernet ovnen vites ikke.

Slaggblokk funnet i setertrakter i Oppland. Slagget er avfall etter jernframstilling av myrmalm.

NYERE TIDS KULTURMINNER

Av nyere tids kulturminner (dvs. kulturminner fra etter 1537) er det i vesentlig grad bosetnings- og dyrkingsspor som er registrert; hustufter og rydningsstein i form av steingjerder, rydningsrøys og støttemurer. Men et og annet spor etter annen ressursutnytting er også påtruffet i umiddelbar nærhet av tun eller dyrka mark. Totalt i alle fylkene er det gjort 1892 registreringer.

Tabell 3: Nyere tids kulturminner på 3Q-flater i fylkene Vestfold, Østfold, Akershus, Hedmark og Oppland

Type	Vestfold	Østfold	Akershus	Hedmark	Oppland	Totalt
(antall flater)	(5)	(7)	(6)	(7)	(10)	
Tuft	13	24	7	10	40	94
Steingjerde	49	12	4	23	97	185
Bakkemur	1	5	0	5	16	27
Rydningsrøys	46	46	35	109	334	570
Steinstreng	1	4	2	0	1	8
Steinbrudd	0	8	0	0	0	8
Styvet tre	2	0	5	0	0	7
Allé	3	0	7	1	1	12
Mjølkerampe	0	0	0	0	2	2
Dam	0	1	0	0	0	1
Bro-fundament	0	0	0	0	1	1
Kullmile	0	0	1	0	0	1
Tjæremile	0	0	1	0	0	1
Totalt	115	100	62	148	492	917

Tabell 4: Nyere tids kulturminner på 3Q-flater i fylkene Hordaland, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag

Type	Hordaland	Møre og Romsdal	Sogn og Fjordane	Sør-Trøndelag	Totalt
(antall flater)	(2)	(8)	(7)	(9)	
Tuft	4	22	36	10	72
Steingjerde	98	90	56	11	255
Bakkemur	174	13	65	0	252
Rydningsrøys	46	55	61	170	332
Steinstreng	21	7	0	0	28
Steinbrudd	0	0	2	0	2
Styvet tre	0	0	4	3	7
Allé	0	1	0	3	4
Mjølkerampe	2	0	0	1	3
Dam	13	0	4	0	17
Bro-fundament	0	2	0	0	2
Krigsminne (bunker)	1	0	0	0	1
Totalt	359	190	228	198	975

Steingjerder

Fra de tidligste tider med jordbruk har folk skjernet åkrene sine mot husdyr (og andre dyr) med gjerder, både av stein og annet materiale. Etter hvert som gården som sådan fikk sin struktur bygde man opp gjerder mellom inn- og utmark. Disse utmarksgjerdene eller bøgjerdene kan være svært gamle. Etter hvert kom det også opp gjerder mellom eiendommer, mange ble satt opp etter utskiftingene på 1800-tallet. Steingjerdene har dermed mye å berette om organisering av eiendom og jordbruk gjennom tidene. I vårt stein-rike land har åkerrydding produsert atskillige lengder med steingarder. I dagens områder med intensivering av jordbruksdrift kan steingjerdene ligge i veien for utvidelser av åkerareal, og er således i fare for å bli fjernet. I marginale områder med opphør av drift er gjerdene derimot utsatt for usynliggjøring og gjengroing, med fare for naturskade.

Registreringsmaterialet teller 435 steingjerder. Vestland fylkene og Oppland har tettest innslag av gjerder. Et steingjerde kan være langt og ha ulik karakter i ulike partier. Vår koding for tilstand har ikke vært helt dekkende for dette. Vi arbeider derfor med å finne mer presise definisjoner og beskrivelser av tilstand.

Kun 12 % av gjerdene er markert som tilgjengelige.

Bakke- eller støttemurer

Tørrmurte forstøtninger ble anlagt på dyringsflater, i beiteareal og ved veifar, med den funksjon å hindre utrasing og gjøre et areal større, planere og mer stabilt.

Spesielt Hordaland, men også Sogn og Fjordane, skiller seg ut med en stor mengde støttemurer på 3Q-flatene. På to flater i Hordaland er det registrert til sammen 174 støttemurer. Den innsatsen som er lagt ned i disse murarbeidene skriver seg fra en tid og et område der jordbruksareal var mangelvare og uhyre verdifullt. Tida det gjelder er relativt nær fortid, men datidas prioriteringer står likevel i sterk kontrast til våre dagers holdninger til jordvern.

I de andre fylkene er innslaget av støttemurer beskjedent og Akershus og Sør-Trøndelag har ingen registreringer av denne typen.

17 % er markert som tilgjengelige.

På Radøy i Hordaland er landskapet til tross for sterk nedgang i dyretall fortsatt preget av intensivt beitebruk, og med tett innslag av steingjerder og støttemurer.

Rydningrøyser

Rydningrøysene er monumenter over kultivering av landet vårt, og er slik sett kulturminner med svært stor kildeverdi. Det er imidlertid vanskelig å vurdere alder på røysene, mange røyser er resultat av rydding over lang tid, og gamle røyser kan være dekket av nyere rydningsstein. Her er derfor all rydningsstein som ikke er registrert i Askeladden plassert under "nyere tids kulturminner".

Hittil i 3Q er rydningsrøyser registrert enkeltvis. Dette utgjør en svært stor andel av registreringsmaterialet, hele 48 % av kulturminnene utenom hus. Arbeidet beslaglegger mye felttid og vi prøver å finne mer hensiktsmessige måter å håndtere temaet rydningsstein på.

Det er stor visuell forskjell på dyrkingsspor etter det eldste ekstensive åkerbruket med små åkerlapper og små rydningsrøyser beliggende med få meters avstand, og nyere tids helmekanisert åkerbruk, der rydningssteinen er samlet i større deponi eller også fjernet. Men for stadiene mellom disse ytterpunktene er det vanskelig å beskrive klare skillelinjer, for eksempel mellom bruk av håndredskaper, hesteredskaper og traktor/bulldoser. Det er vanskelig å bedømme både alder og redskapsbruk på mange røyser, og vi har så langt ikke klart å lage adekvate kategorier å dele røysene inn i med utgangspunkt i slike kulturhistoriske forhold. Fra neste år prøver vi et opplegg der røyser og bakkemurer/støttemurer skal registreres uten punktfesting, men som en karakteristikk til 3Q-flaten. Inndelingen mangler basis i kulturhistorien, men tar i stedet utgangspunkt i mengde og lokalisering.

Fylkene med størst andel rydningsrøyser i sitt materiale er Sør-Trøndelag og Hedmark. Hordaland har lavest andel, men der ligger til gjengjeld en anseelig mengde rydningsstein bygd inn i gjerder og støttemurer.

Kun 8 % av rydningsrøysene er markert som tilgjengelige.

Rydningrøyser har mange former. Fra ryddige samlede og godt synlige røyser på enga til små spredte røyser på fossile dyringsflater og rufsete overgrodde steinrekker langs åkerkanten. Røysene er ofte resultat av lang tids rydding, med ny stein lagt over gammel. Av og til er også søppel dynget ned på røysa.

Mjølkeramper

Mjølkerampa sto ved innkjøringen til gården eller setra, og var stedet man plasserte mjølkespannene for levering til meieriet. Rampene kunne også tjene som annen type møteplass, og de har vært et kjennetegn for landsbygda. Mjølkerampene var viktige innretninger helt til meieriene krevde installering av mjølketank på gårdene – og etter hvert også på setrene, i løpet av 1970-90-tallet. Rampene er nå sjeldne å se, i 3Q har vi så langt bare kommet over fem stykker.

Enkel rampe på seter i Gausdal, Oppland.

Betongrampe i Radøy, Hordaland.

Styvingstrær

Ved styving tilbakeskjæres hovedgreiner i treet slik at det dannes flere nye skudd og man får økt løv-produksjon. Blader og tynne greiner ble tørket og utgjorde en viktig del av vinterfôret til dyra i det gamle jordbruket, helt fram til litt ut på 1900-tallet. Alm, ask, osp, bjørk, selje, rogn, eik og lind ble styvet. Alm og ask ble regnet som det beste fôret. Styvingstrær finnes gjerne i grenseskiller, ved steingjerder og langs bekker. Styvede trær som ikke lenger blir stelt, utvikler store trekroner, som blir for tunge for stamme og røtter, og trærne utsettes for greinskader og rotvelt.

Det er gjort 14 registreringer av styvingstrær, i fylkene Akershus, Sogn og Fjordane, Trøndelag og Vestfold. Det er produksjonstrærne vi kartlegger, og ikke beskårne prydrær i hager eller alleer.

Ingen av styvingstrærne er markert som tilgjengelige.

Styvet rogn på støl i Sogn og Fjordane. Den jevnlike nedskjæringen har opphørt og treet har fått brekkskader.

Bygninger

BAKGRUNN

Bygningene i dagens jordbrukslandskap har opphav hovedsakelig i 1800- og 1900-tallet, og det er den "nære" historien vi dermed befatter oss mest med i 3Q.

Overgangen fra det førindustrielle jordbruket til et moderne rasjonelt jordbruk, som satte fart i andre halvdel av 1800-tallet, gjerne kalt "det store hamskiftet", førte med seg store endringer også for bygninger og gårdstun. Som følge av stor befolkningsvekst gjennom århundrer var mange gårder blitt delt opp i flere bruk, og både tun og jordvei ble drevet i et slags fellesskap. Såkalte klyngetun var særlig vanlige på Vestlandet, men også på Sørlandet og i Nord-Norge. På Østlandet og i Trøndelag var folkeveksten i større grad fanget opp gjennom husmannsvesen og nydyrking, uten den sterke oppdelingen av gårder. I siste halvdel av 1800-tallet ble de mangebølte gårdene (gårder delt opp i flere bruk) underlagt jordskifte med utflytting og nyetablering av enkeltbruk. Hamskiftet førte også til at de ulike funksjonene på gårdene ble samlet i færre bygninger enn før. Den gamle gården med mange lave, laftede og umalte hus (bolighus, løe, stall og flere fjøs, eldhus og bur, jordkjeller, tørkehus, smie, seterhus, sjøboder og naust m.m.), organisert etter lokal tradisjon, ble nå omgjort til et gårdstun med ett stort uthus som rommet de fleste funksjoner, noen få andre hus, og utstrakt bruk av rød maling. Bolighusene, som før hadde regionalt gjenkjennelige særtrekk, ble også modernisert, og mange steder erstattet eller tilpasset et nytt innslag, nemlig det såkalte sveitserhuset, som raskt ble opptatt i den folkelige byggeskikken. De gamle tunformene ble med omleggingen sterkt moderert i retning av åpne firkanttun.

Tidlig på 1900-tallet opphørte det gamle husmannsvesenet, og en del av husmannsplassene ble til selvstendige småbruk. I mellomkrigstida fikk vi bureising og nydyrking, med tilkomst av rundt 20.000 nye mindre gårdsbruk. Mange av disse var i drift bare en generasjon. Etterkrigstida med sterk teknologisk utvikling, produksjonsøkning og spesialisering er blitt kalt det andre store hamskiftet i bondekulturen. Bruksstørrelsen har økt i denne perioden, men i antallet driftsenheter har det skjedd en dramatisk nedgang, fra drøyt 213.000 bruk i 1949 til under 50.000 bruk i 2006. I dagens landbruk ser vi endringer i form av nedlegging og fraflytting, men også videre effektivisering. Vi ser ny bruk av landbruksbygg og tilkomst av nye bygninger på tunet. Vi ser økte konsesjonsgrenser og utvidelse av bruksenheter, organisering i samdrifter, driftsbygninger i nye og større dimensjoner og med ny avansert teknologi, som noen eksempler. I dag spiller dessuten globale forhold en stadig viktigere rolle for utviklingen av det norske jordbruket, og nåtida blir av mange betraktet som et tredje hamskifte.

Mindre uthus er en samlebetegnelse vi benytter om hus som kan romme bilgarasje, vedskjul, og småverksted, kanskje også plass for gressklipper, kano og utedo. Dvs. lager hovedsakelig for privat bruk. Slike hus finnes på de fleste gårdsbruk. Dette er fra Tydal i Sør-Trøndelag.

BYGNINGSTYPER

I felt er det ved siden av hustufter registrert i alt 1527 bygninger som befinner seg et sted mellom stående og sammenrast tilstand. Antall og typer bygninger i de ulike fylkene framkommer av de to følgende tabellene. Bolighus og andre innhus er plassert øverst, deretter ulike uthustyper.

Tabell 5: Bygningstyper i fylkene Vestfold, Østfold, Akershus, Hedmark og Oppland

Type	Vestfold	Østfold	Akershus	Hedmark	Oppland	Totalt
(antall flater)	(5)	(7)	(6)	(7)	(10)	
Hovedbygning	31	35	12	24	57	159
Annet bolighus	9	8	4	9	29	59
Boliggamme	0	0	0	0	0	0
Fritidsbolig	0	1	0	2	14	17
Seterstue	0	0	0	0	12	12
Bolig + uthus	1	0	1	2	0	4
Stabbur	1	9	7	8	19	44
Bryggerhus	7	3	2	2	7	21
Jordkjeller	0	3	0	0	1	4
Brønnhus	2	0	3	0	4	9
Lysthus, lekestue	6	1	3	5	11	26
Do	0	0	1	2	4	7
Driftsbygning med fjøs	20	24	8	24	47	123
Fjøs (småfjøs på tun)	1	3	1	2	1	8
Sommerfjøs	0	0	0	0	0	0
Seterfjøs	0	0	0	0	15	15
Storfjøs	0	0	0	0	1	1
Hus for pelsdyr	0	0	0	0	2	2
Stall	3	1	0	2	3	9
Maskinhall/ redskapshus	8	11	9	8	15	51
Mindre uthus	25	36	12	27	65	165
Løe	0	1	0	0	15	16
Smie	1	0	0	1	4	6
Tørkehus	0	0	0	0	0	0
Kvernhus	0	0	0	0	0	0
Sag	2	0	0	0	1	3
Naust	0	0	0	5	0	5
Sjøbod, rorbu	0	0	0	0	0	0
Bu, koie	0	0	0	0	7	7
Uthusgamme	0	0	0	0	0	0
Annet uthus	9	4	3	7	19	42
Annen bygning	0	3	4	0	1	8
Næringsbygg	1	2	0	0	2	5
Totalt	127	145	70	130	356	828

Tabell 6: Bygningstyper i fylkene Hordaland, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag

Type	Hordaland	Møre og Romsdal	Sogn og Fjordane	Sør-Trøndelag	Totalt
(antall flater)	(2)	(8)	(7)	(9)	
Hovedbygning	34	38	37	66	175
Annet bolighus	9	7	9	14	39
Boliggamme	0	0	0	0	0
Fritidsbolig	0	5	6	0	11
Seterstue	0	0	3	0	3
Bolig + uthus	0	2	1	0	3
Stabbur	0	9	2	28	39
Bryggerhus	1	0	0	1	2
Jordkjeller	4	1	0	0	5
Brønnhus	0	0	3	3	6
Lysthus, lekestue	3	3	1	4	11
Do	0	0	1	0	1
Driftsbygning med fjøs	27	40	24	40	131
Fjøs (småfjøs på tun)	0	0	6	2	8
Sommerfjøs	7	2	4	4	17
Seterfjøs	0	0	2	0	2
Storfjøs	0	0	0	1	1
Hus for pelsdyr	0	5	0	0	5
Stall	0	0	0	0	0
Maskinhall/ redskapshus	0	3	0	17	20
Mindre uthus	25	37	31	30	123
Løe	0	1	1	12	14
Smie	1	1	0	5	7
Tørkehus	0	0	0	0	0
Kvernhus	0	1	0	0	1
Sag	0	0	0	0	0
Naust	0	7	7	5	19
Sjøbod, rorbu	0	2	8	2	12
Bu, koi	0	2	0	1	3
Uthusgamme	0	0	0	0	0
Annet uthus	8	0	3	6	17
Annen bygning	4	3	1	13	21
Næringsbygg	0	1	0	2	3
Totalt	123	170	150	256	699

Bygningstypen det er flest av er bolighus. Hovedbygning og annet bolighus utgjør til sammen 28 % av bygningsmassen, dernest kommer mindre uthus med 19 % og driftsbygning med fjøs 17 %. Videre kommer stabburet med 5,4 % og det vi har kalt maskinhall/redskapshus, dvs. store driftsbygninger uten fjøs, med 4,6 %. Dette er altså de vanligste husene og det stemmer kanskje med det bildet de fleste av oss har av gårdsbruket i dag. Likevel gjenstår det 26 % andre hus før

bildet blir komplett. Denne siste andelen hus er ikke den minst interessante da den viser noe av den allsidigheten som har vært, og som fortsatt er, i ressursutnyttelsen i landbruket. 85 % av bygningene som er registrert hører hjemme i tunmiljø. Utenfor tunet finner vi enkeltliggende hus i tilknytning til dyrka mark, ved siden av hus i sjøbruksmiljø og i setermiljø. Andre jordbruksrelaterede hus i utmarksmiljø blir i liten grad fanget opp pga. grensene som er satt for befaringsareal.

Det er gjort 59 registreringer av *Annet uthus*. Kategorien rommer blant annet pumpehus, hus over dieseltank og le for husdyr. I tillegg kommer flere bygninger, både stående og sammenraste, av usikker type.

Bolighus forekommer i mange varianter, med og uten tradisjonell regional forankring. Øverst ser vi et hus i sveitserstil, fra Gran i Oppland, og et tømmerhus fra Rendalen i Hedmark. Nederst et funkis-hus fra Gaular i Sogn og Fjordane, og et typisk 70-talls kataloghus, fra Rindal i Møre og Romsdal.

BYGNINGER OG TILSTAND

Tilstanden på bygninger og andre kulturminner speiler kulturminnenes bruksverdi og folks vilje og evne til å ta vare på dem.

Sviktende fundamenter kan være kritisk for store driftsbygninger. Denne store "enhetsbygningen" er plassert i kategori *forfall*.

Sammenrast lø: siden deler av tak og vegger fortsatt er tilstede blir bygningen kategorisert som *ruin* og ikke *tuft*.

En bygning i *god tilstand* synes hovedsakelig intakt, men kan likevel ha mindre mangler og skader. *Forfall* betyr at hele eller deler av bygningen er tydelig medtatt og trenger restaurering. Man er altså godt forbi stadiet med litt slitt maling og en utslått rute, men redning er fortsatt fullt mulig. *Ruin* betyr i 3Q at huset er sammenrast og ikke lenger mulig å bruke, men deler av tak og vegger er fortsatt til stede.

Tabell 7: Prosentvis fordeling av bygningstyper og tilstand

Type	%	%	%	Totalt
	god tilstand	forfall	ruin	antall
Hovedbygning	95	5	0	334
Annet bolighus	89	11	0	98
Fritidsbolig	93	7	0	28
Seterstue	87	6,5	6,5	15
Bolig + uthus	71	29	0	7
Stabbur	89	11	0	83
Bryggerhus	91	9	0	23
Jordkjeller	100	0	0	9
Brønnhus	33	47	20	15
Lysthus, lekestue	92	5	3	37
Do	50	12	38	8
Driftsbygning med fjøs	84	14	2	254
Fjøs (småfjøs på tun)	82	0	18	16
Sommerfjøs	12	29	59	17
Seterfjøs	71	23	6	17
Storfjøs	100	0	0	2
Hus for pelsdyr	86	14	0	7
Stall	78	22	0	9
Maskinhall/ redskapshus	99	1	0	71
Mindre uthus	84	14	2	288
Løe	53	27	20	30
Smie	62	15	23	13
Kvernhus	100	0	0	1
Sag	100	0	0	3
Naust	83	13	4	24
Sjøbod, rorbu	92	8	0	12
Bu, koie	60	20	20	10
Annet uthus	75	15	10	59
Annen bygning	62	14	24	29
Næringsbygg	88	12	0	8
Totalt				1527

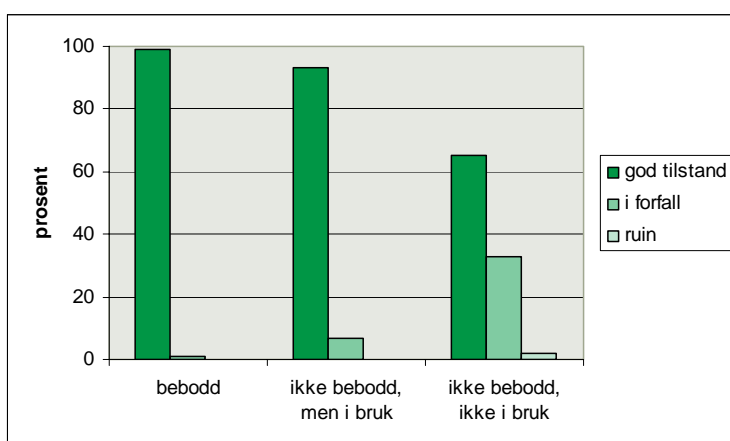
I sum er bygningsmassen vurdert til å være 85 % i god tilstand, 11 % i forfall og 4 % ruin.

Tabellen viser at vedlikeholds nivået varierer mellom hustypene og at det står faretruende dårlig til med enkelte av dem. For eksempel er sommerfjøsene (17 stk) snart en saga blott; bare 12 % er i god tilstand, 59 % er allerede ruin, og ytterligere 29 % er i forfall. Det er dårlig stilt også med brønnhusene (20 stk); 33 % er i god tilstand, 47 % er i forfall og 20 % er ruin. Løene (30 stk) er i 53 % god tilstand, 27 % forfall og 20 % ruin. Dette er alle bygningstyper som har mistet sin funksjon og som vil overleve bare dersom det er spesielle ønsker om å ivareta dem.

BOLIGHUS

Tilstand og bruk

En bygning som er ute av bruk vil gradvis forfalle, og om bygninger er bebodd eller i bruk vil derfor være en god indikasjon på deres videre skjebne. Figuren under kan bekrefte den sterke sammenhengen mellom bygningenes bruk og tilstanden de er i. Informasjon om 411 hus viser at av bolighus som er bebodd er kun 1 % i forfall. De som ikke er bebodd, men i bruk på annen måte er 7 % i forfall. Når bygningene går helt ut av bruk akselererer forfallet, og av bolighus som verken er bebodd eller i bruk er 33 % i forfall.

Figur 2: Sammenhengen mellom bruk og tilstand for bolighus

Andel bebodde bolighus

I Statistisk sentralbyrå (SSB)s rapport *Landbruksbebyggelse 2000*, basert på ulike offentlige registre, går det fram at 87 % av alle bolighus på landbrukseiendommer var bebodd per 1. januar 2000. Av bolighus registrert i SEFRAK var 79 % bebodd.

I 3Q har vi anslått verdiene *bebodd* og *i bruk* ved feltbefaring, med de feilkilder dette kan innebære. Vårt begrep *bebodd* gjelder ikke for bolighus som er i temporær bruk (dvs. seterstuer og fritidsboliger). I resultatet, som omfatter 432 bolighus i kategoriene *hovedbygning* og *annen bolig*, ligger andelen bebodde hus henholdsvis 12 og 11 prosentpoeng lavere enn i SSBs statistikk: 75 % av alle boliger og 68 % av SEFRAK-registrerte boliger på 3Q-flatene ble vurdert til å være bebodd.

Tabell 8: Andel bolighus som er bebodd

Fylke	Alle bolighus	Bolighus i SEFRAK
	Bebodd %	Bebodd %
Akershus	94	100
Hedmark	76	64
Hordaland	79	89
Møre og Romsdal	73	31
Oppland	83	75
Sogn og Fjordane	52	33
Sør-Trøndelag	68	71
Vestfold	78	81
Østfold	91	80
Gjennomsnitt	75 %	68 %

Flatene i Akershus og Østfold har høyest andel bolighus som er bebodd, henholdsvis 94 % og 91 %, mens Sogn og Fjordane ligger lavest, med 52 %.

Mange av gårdsbrukene er ikke lenger i drift, og variasjonen mellom fylkene speiler trolig det faktum at det er lettere å opprettholde bosetting på nedlagte bruk i by- og tettstedsnære strøk, bl.a. grunnet bedre tilgang til arbeidsmarkedet, mens nedlegging i større grad fører til fraflytting i mer marginale områder.

144 av bolighusene er registrert i SEFRAK og 68 % av disse er bebodd. En større andel av de eldste boligene er altså ubebodd og følgelig mer utsatt for forfall og ødeleggelse enn bolighus totalt sett. Dette er særlig uttalt i Møre og Romsdal og Sogn og Fjordane.

Forfallet inntreffer nokså snart på bygninger som ikke er i bruk. Fra Hordaland.

På dette avviklede gårdsbruket i Hordaland gjøres det fortsatt en innsats for å holde bygningene i hevd.

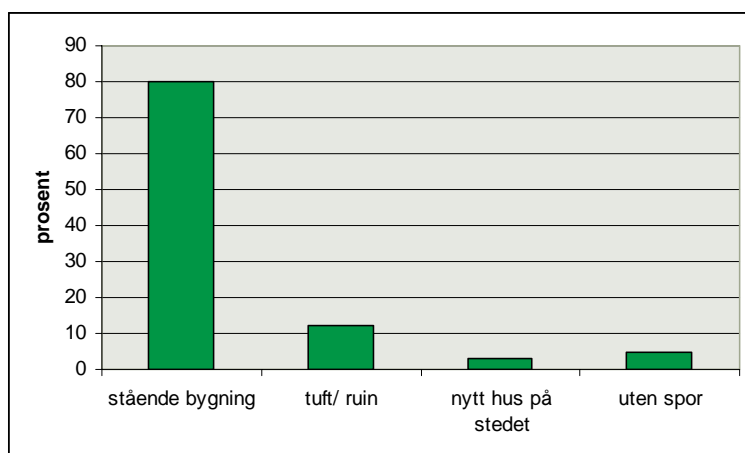
Om man skal holde slike store bygninger ved like kreves det en betydelig innsats av tid og penger. Gammel ubebodd lån i Rindal, Møre og Romsdal.

SEFRAK-BYGNINGER

Status i dag

Opplysninger om 396 SEFRAK-bygninger er undersøkt i felt. Det er bare bygninger med tilknytning til gårdstun og annet befaringsareal på flatene som følges opp. Enkelte bygninger er betydelig restaurert eller ombygd, og helt nye bygninger kan være satt opp i gammel stil og dels med gamle materialer. Graden av autentisitet eller endring kan være problematisk å fastslå og i dagens opplegg blir det ikke innhentet tilstrekkelige data til å belyse dette temaet. Som figuren under viser er 80 % av bygningene som sådan til stede i landskapet, mens 20 % er tapt.

Det hører med til historien at SEFRAK-basen også omfatter bygninger som var sammenrast eller revet allerede ved registreringstidspunkt. Dette gjelder 33 stk, eller 8 % av bygningene i dette materialet. Det er tufter igjen etter halvparten av disse (minst 16), 6 etterlater ingen spor, mens 6 har usikker status (enten tuft eller uten spor). En bygning er stadig i ruin, 2 av bygningene finnes fortsatt i forfallen tilstand, 1 er fullstendig restaurert og 1 er fjernet og erstattet av et nytt hus.

Figur 3: Status for samtlige undersøkte SEFRAK-bygninger

Tabell 9: Status for SEFRAK-bygninger i alle fylkene

Fylker	God tilstand	I forfall	Ruin	Tuft	Nytt bygg	Uten spor	Totalt
Vestfold	34	2	0	4	1	0	41
Østfold	16	3	0	3	0	0	22
Akershus	18	0	1	0	1	0	20
Hedmark	25	7	0	3	1	5	41
Oppland	81	14	1	5	3	0	104
Hordaland	10	4	1	0	0	0	15
Møre og Romsdal	16	16	3	11	5	10	61
Sogn og Fjordane	28	2	5	10	2	1	48
Sør-Trøndelag	39	0	2	0	0	3	44
Totalt	267	48	13	36	13	19	396
Prosent	68 %	12 %	3 %	9 %	3 %	5 %	100

Møre og Romsdal utpeker seg med lav andel stående bygninger. Dette skyldes blant annet et stort innslag av hus som var i forfall allerede ved registrering for SEFRAK. Hele 17 av 61 hus (28 %) var markert som "ruin ved registreringstidspunkt". En litt forstyrrende ting er at to av disse husene fortsatt står, etter vårt skjønn i tilstand "forfall". For ett av dem er tidspunkt for riving oppgitt. Her har vi m.a.o. en noe uforståelig statusheving. Slike situasjoner kan mest sannsynlig forklares ved at SEFRAK-registrator har notert huseiers rivingsplaner for huset, som likevel ikke har blitt iverksatt. Eventuelt, men lite trolig, er det satt opp "nye" gamle hus på de aktuelle plassene.

Typer SEFRAK-bygninger

For å kunne sammenligne hus innen og utenfor SEFRAK-basen, jf. kapittelet om *Bygningstyper og Bygninger og tilstand*, tar vi i de følgende tabeller for oss bygninger i tilstand god – forfall – ruin.

SEFRAK-bygninger utgjør 21 % av det totale antall bygninger som er registrert på flatene. Vestfold har høyest og Hordaland har lavest andel SEFRAK-hus i sin bygningsmasse. Antallet SEFRAK-bygninger på 3Q-flatene er i gjennomsnitt 5,4 og varierer fra 2,7 i Østfold til 9,6 i Oppland.

Tabell 10: Andel SEFRAK-bygninger i alle fylkene og på 3Q- flatene. Tilstand god – forfall - ruin

Fylke (antall flater)	Andel SEFRAK-hus av total bygningsmasse	Gjennomsnittlig antall SEFRAK-hus per 3Q-flate
Vestfold (5)	28 %	7,2
Østfold (7)	13 %	2,7
Akershus (6)	27 %	3,2
Hedmark (7)	25 %	4,6
Oppland (10)	27 %	9,6
Hordaland (2)	12 %	7,5
Møre og Romsdal (8)	21 %	4,5
Sogn og Fjordane (7)	21 %	5,0
Sør-Trøndelag (9)	16 %	4,6
Gjennomsnitt	21 %	5,4

Bolighus fra 1700-tallet. Borre i Vestfold.

Bolighus fra 1800-tallet. Askvoll, Sogn og Fjordane.

På disse bygningene kan man se enkelte trekk som er typiske for henholdsvis Øst- og Vestlandet. Blant annet liggende panel og brattere takvinkel på vestlandshuset, og stående panel, slakere takvinkel og bredere bygningskropp på østlandshuset. På huset i Sogn er det lagt inn sveitserstil-detalljer, slik som stort takutspring, krysspostvinduer og dekor på inngangsparti. Slike trekk har også stor utbredelse på Østlandet.

Tabell 11: Ulike typer SEFRAK-bygninger på 3Q-flater i Vestfold, Østfold, Akershus, Hedmark og Oppland

Type	Vestfold	Østfold	Akershus	Hedmark	Oppland	Totalt
(antall flater)	(5)	(7)	(6)	(7)	(10)	
Hovedbygning	20	9	7	10	29	75
Annet bolighus	1	1	1	4	6	13
Fritidsbolig	0	0	0	0	3	3
Seterstue	0	0	0	0	10	10
Bolig + uthus	0	0	1	0	0	1
Stabbur	0	4	4	6	11	25
Bryggerhus	3	1	1	2	2	9
Jordkjeller	0	1	0	0	0	1
Do	0	0	0	0	0	0
Driftsbygning med fjøs	7	2	2	8	10	29
Fjøs (småfjøs på tun)	0	0	0	0	0	0
Sommerfjøs	0	0	0	0	0	0
Seterfjøs	0	0	0	0	13	13
Stall	1	0	0	0	1	2
Maskinhall/redskapshus	0	0	1	0	0	1
Mindre uthus	4	1	2	2	2	11
Løe	0	0	0	0	5	5
Smie	0	0	0	0	2	2
Naust	0	0	0	0	0	0
Sjøbod, rorbu	0	0	0	0	0	0
Bu, koie	0	0	0	0	1	1
Annet uthus	0	0	0	0	1	1
Totalt	36	19	19	32	96	202

Dette uthuset i Møre og Romsdal er oppgitt som "revet" i SEFRAK-basen. I 3Q er status oppgradert til "i forfall".

Tabell 12: Ulike typer SEFRAK-bygninger i Hordaland, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag

Type (antall flater)	Hordaland (2)	Møre og Romsdal (8)	Sogn og Fjordane (7)	Sør- Trøndelag (9)	Totalt
Hovedbygning	9	10	11	17	47
Annet bolighus	0	3	2	2	7
Fritidsbolig	0	2	2	0	4
Seterstue	0	0	0	0	0
Bolig + uthus	0	0	0	0	0
Stabbur	0	8	2	14	24
Bryggerhus	1	0	0	1	2
Jordkjeller	0	0	0	0	0
Do	0	0	1	0	1
Driftsbygning med fjøs	4	5	7	4	20
Fjøs (småfjøs på tun)	0	0	2	0	2
Sommerfjøs	0	0	1	0	1
Seterfjøs	0	0	0	0	0
Stall	0	0	0	0	0
Maskinhall/redskapshus	0	0	0	0	0
Mindre uthus	1	6	3	0	10
Løe	0	1	1	1	3
Smie	0	0	0	1	1
Naust	0	1	2	0	3
Sjøbod, rorbu	0	0	1	0	1
Bu, koie	0	0	0	0	0
Annet uthus	0	0	0	1	1
Totalt	15	36	35	41	127

Gjengrodde tufter etter en større uthusbygning i Gaular, Sogn og Fjordane. Bygningen var satt opp på 1700-tallet og ble revet i siste halvdel av 1900-tallet.

Tabell 13: SEFRAK-hus registrert på 3Q-flatene fordelt på hustyper

Type	Totalt antall	Prosent
Hovedbygning	122	37,1
Stabbur	49	14,9
Driftsbygning med fjøs	49	14,9
Mindre uthus	21	6,4
Annet bolighus	20	6,1
Seterfjøs	13	4,0
Bryggerhus	11	3,3
Seterstue	10	3,0
Løe	8	2,4
Fritidsbolig	7	2,1
Smie	3	0,9
Naust	3	0,9
Fjøs (småfjøs på tun)	2	0,6
Annet uthus	2	0,6
Stall	2	0,6
Bolig + uthus	1	0,3
Jordkjeller	1	0,3
Do	1	0,3
Sommerfjøs	1	0,3
Maskinhall/redskapshus	1	0,3
Sjøbod, rorbu	1	0,3
Bu, koie	1	0,3
Totalt	329	99,9

Bolighus utgjør hele 43,2 % av SEFRAK-materialet (*hovedbygning og annet bolighus*) og er det mest tallrike innslaget i samtlige fylker. I Hordaland utgjør bolighus hele 60 % av SEFRAK, i Vestfold 58 %. I den totale bygningsmassen på flatene utgjør bolighus imidlertid bare 28 %. Vi har altså å gjøre med en "oppnopning" av gamle bolighus. Dette viser med all tydelighet at bolighus har lengre levetid enn uthus, som stadig må tilpasses endringer i driftsmåte.

To andre hustyper utpeker seg også med mange eksemplarer, nemlig *stabbur* og *driftsbygning med fjøs*, som hver omfatter 14,9 % av SEFRAK-husene på flatene. Stabburene er vel å merke ulikt fordelt i fylkene, fra null eksemplarer i Vestfold og Hordaland til 34 % av SEFRAK-husene i Sør-Trøndelag. Stabbur utgjør bare 5,4 % av bygningene på 3Q-flatene totalt sett. Her ser vi altså på samme måte som for bolighusene en "oppnopning" av gamle hus. Stabburene blir tatt vare på, men det blir ikke bygd nye. Samtidig er det klare regionale forskjeller i tilstedeværelsen av stabbur.

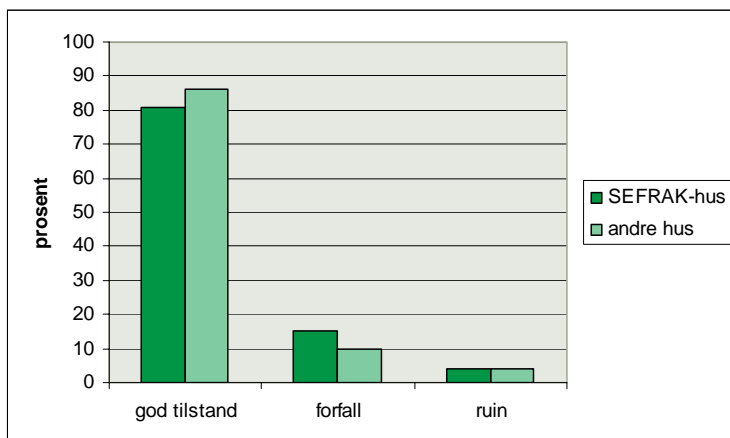
Driftsbygning med fjøs har også ulik fordeling i fylkene. I Hordaland utgjør de 27 %, mens de i Oppland utgjør bare 1 % av SEFRAK-bygningene. Totalt på 3Q-flatene utgjør slike bygninger 17 %. Vi ser altså en annen utvikling for driftsbygningene enn for stabbur og bolighus. Det er en svak overvekt av eldre utgaver, men ingen oppnopning av gamle bygninger.

Disse tolkningene baserer seg vel å merke på antakelsen at alle typer hus – innhus og uthus - er registrert med lik prioritet i SEFRAK.

Oppland er for øvrig det eneste fylket der vi har 3Q-flater med seterhus registrert i SEFRAK.

SEFRAK-bygninger og tilstand

Av de 329 SEFRAK-bygningene som fortsatt eksisterer som mer enn bare tufter er 81 % i god tilstand, 15 % i forfall og 4 % sammenrast (ruin). Til sammenligning er bygninger utenfor SEFRAK-basen totalt sett i 86 % god tilstand, 10 % i forfall og 4 % ruin. Med andre ord er våre eldste bygninger i noe dårligere tilstand enn resten av bygningsmassen, men avstanden kan ikke sies å være alarmerende.

Figur 4: Tilstand på SEFRAK-bygninger og andre bygninger

Naust fra slutten av 1800-tallet, nå i sterkt forfall. Sande, Møre og Romsdal.

Et nytt naust er satt opp som erstatning for et gammelt SEFRAK-naust. Sande, Møre og Romsdal.

FØRINDUSTRIELLE BYGNINGSTYPER

På landsbygda finnes det fortsatt bygningstyper med tradisjon tilbake til førindustriell tid (før ca 1850). De utgjør restmiljøer etter eldre tiders driftsformer og er for lengst ute av sin opprinnelige funksjon. Men de kan fortelle historie og på den måten berike opplevelsen av landskapet. Hva skjer så med disse bygningene i vår tid, blir de tatt vare på eller forfaller de?

Av bygninger på tunet har vi trukket fram *stabburet*, *jordkjelleren* og *bryggerhuset/eldhuset*. Dette er bygninger som dekket viktige behov og var til stede på de fleste bruk. Behovet for lagring av mat og husgeråd er neppe blitt mindre i våre dager, men slike funksjoner er for lengst flyttet inn i selve bolighuset. Av de nevnte typene er det bare stabburet som fortsatt finnes i et større antall. De andre er påvist i få eksemplarer.

En del bygningstyper er tradisjonelt plassert utenom selve gårdstunet, slik som *smia*, *kvernhuset* og *sommerfjøset*. Det er påvist svært få av disse bygningene og det kan se ut som om denne typen funksjonstømte hus i stor grad allerede er forsvunnet.

Tabell 14: Antall bygninger av førindustriell type på 3Q-flatene.

Fylke	Stabbur	Jord- kjeller	Brygger- hus	Sommer- fjøs	Smie	Kvern- hus
Vestfold	1	0	7	0	1	0
Østfold	9	3	3	0	0	0
Akershus	7	0	2	0	0	0
Hedmark	8	0	2	0	1	0
Oppland	19	1	7	0	4	0
Hordaland	0	4	1	7	1	0
Sogn og Fjordane	2	0	0	4	0	0
Møre og Romsdal	9	1	0	2	1	1
Sør-Trøndelag	28	0	1	4	5	0
Totalt	83	9	23	17	13	1

Stabbur

Stabbur fant vi i alle fylker bortsett fra Hordaland. Sør-Trøndelag hadde størst andel av denne hustypen, mens Vestfold bare kunne skilte med ett stabbur.

Stabbur omfatter i 3Q alle forrådshus av typen bur og loft. Stabburet har ulik historie i ulike landsdeler. Mens det har vært gårdens skattkammer og stolthet i innlandsområdene, har stabburet eller bua oftere vært et enkelt brukshus i kysttraktene. Til tross for funksjonstømming blir disse husene fortsatt tatt nokså godt vare på i Trøndelag og flere østlandsfylker, mens de har mistet sin plass på mange av vestlands-tunene.

Hele 89 % av stabburene er i god stand. En vesentlig grunn til dette er nok bygningenes sentrale plass i tunet. De nærmeste omgivelsene til bolighuset får ofte den beste behandlingen mens hus som ligger lenger unna gårdstunet er sterkere utsatt for forfall. 49 av stabburene er registrert i SEFRAK-basen.

I bildene som følger kan man se noe av variasjonen som har vært i forrådsbygninger. Bygningene er ulike med hensyn til størrelse, konstruksjon og antall etasjer, plassering av inngangsparti, paneltradisjon og farge, for å nevne noe. Av spesialiteter kan trekkes fram matklokka på taket av stabburet i Spydeberg, og takutspringet i mønet på buret i Trondheim, som har fungert som skjerm og feste for en heiseanordning.

Sande, Møre og Romsdal.

Orkdal, Sør-Trøndelag.

Trondheim, Sør-Trøndelag.

Spydeberg, Østfold.

Jordkjeller

Jordkjelleren har lang tradisjon i Norge for oppbevaring av øl og rotvekster, og fikk ny aktualitet med potetdyrkinga som økte sterkt på begynnelsen av 1800-tallet. Først fram mot 1900 ble det vanlig å bygge kjeller under bolighuset.

Jordkjellere er nå et sjeldent innslag i tunmiljøene. Ni stykker er påvist i fire fylker, og alle er i god stand. I dette materialet er det bare tatt med kjellere som ikke har større overbygg av buer eller andre hus. Slike overbygde jordkjellere finnes det en god del av, men i vårt system blir det da bygningen over kjelleren som får registreringen. Bare en av kjellerne er registrert i SEFRAK.

Jordkjeller på Radøy i Hordaland.

Bryggerhus

Bryggerhuset, eller eldhuset, har hatt en helt sentral funksjon på gården, som grovkjøkken for baking, ølbrygging, stell av slakt med mer. Bryggerhus kombinert med bolig for ansatte, med vedskjul, verksted eller lignende var vanlig særlig på større gårder. Bygningstypen er representert i de fleste fylker, men mangler i Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal. Vestfold og Oppland har flest slike hus bevart. Av 23 bryggerhus er 11 registrert i SEFRAK.

Kombinert bryggerhus og drengestue i Bærum i Akershus.

Kvernhus

Ved en god kvernbekk kunne det ligge kverner for mange gårdsbruk. Kvernene overlot oppgaven til bygdemølla tidlig på 1900-tallet, og fravær av kvernhus kan forklares dels med at det faktisk er svært få igjen på landsbasis, men også ved begrensningene vi gjør i befaringsareal i 3Q. Det er bare registrert ett kvernhus. Dette hører til i Møre og Romsdal og er under restaurering for bruk til museum. Huset er ikke registrert i SEFRAK.

Smie

Smier er påvist i 13 eksemplarer, i seks fylker. Bygningene utgjør således under 1 % av samtlige registrerte hus, og er blitt en sjeldenhet i jordbrukslandskapet. Smiene ble vanligvis plassert litt unna andre bygninger pga. brannfaren. Det er da også bare seks av smiene som er tilgjengelige (med rullestol) i dag. Sju av smiene er i god stand, mens tre er i forfall, to er ruin og en mangler vurdering. Tre av smiene, to i Oppland og en i Sør-Trøndelag er registrert i SEFRAK.

Smie i Aurskog-Høland, Akershus.

Gammel smie i Rindal, Møre og Romsdal.

Sommerfjøs

Bruken av sommerfjøs er en relativt ung skikk, kjent fra tidlig 1800-tall. De var i bruk særlig i områder der setring var mindre utbredt, men var også brukt som vårseter/heimestøl på gårder som drev fullsetring. Sommerfjøset var plassert i skillet mellom inn- og utmark, eller litt ut i utmarka. På Vestlandet ser man en del fjøs bygd inn i selve utmarksgjerdet, noe betegnelsen gardflor beskriver godt.

Enkelte steder på Vestlandet skilles det mellom *gardfjøs* og *sommarfjøs*. Gardfjøset ligger da i utmarksgjerdet, mens sommarfjøset ligger utafor gjerdet, dog ikke lenger unna enn at budeia kunne gå hjem med mjølka. Dette tilsvarer prinsippet i det såkalte *mjølkeseterbruket*. Vi registrerer imidlertid slike fjøs som sommerfjøs og *ikke* som seterfjøs.

Sommerfjøsene er påtruffet i 17 eksemplarer, i de tre vestlandsfylkene og i Trøndelag. Hordaland alene huser sju av dem. Bare to av husene er i god stand, fem er i forfall og ti er i ruin. Ett av sommerfjøsene i Sogn og Fjordane er registrert i SEFRAK.

Et slitent sommerfjøs i Gaular i Sogn og Fjordane.

Sommerfjøs med plass til et par kyr. Askvoll i Sogn og Fjordane.

STORE DRIFTSBYGNINGER

Bakgrunn

De store driftsbygningene er kanskje mer enn noe annet med på å konstituere det norske jordbrukslandskapet i dag. Bygningene i det førindustrielle landbruket var lave og umalte og lite ruvende i landskapet. Med moderniseringen på slutten av 1800-tallet endret dette bildet seg, da man etter hvert fikk én stor uthusbygning som samlet mange av de funksjonene som tidligere hadde hatt plass i hvert sitt hus. Rundt 1900 ble handelsgjødsel alminnelig tilgjengelig. Man begynte å dyrke eng på innmarka som tidligere hadde vært forbeholdt korn, og det omstendelige arbeidet med førsanking i utmarka ble gradvis avviklet. De nye enhetsbygningene skulle ha plass for store høyavlinger som skulle kunne kjøres direkte inn på lager, og høyloft og kjørebru er typiske trekk ved disse bygningene. Det var fortsatt vanlig med et allsidig husdyrhold, og fjøs og stall fikk plass i første etasje i huset, ved siden av rom for de mange nye redskapene til fôrhøsting. Oppsamling av gjødsel i kjeller under huset var også nytt, og en stor forbedring fra den gamle måten med å samle møkka i dynger utendørs.

Etter andre verdenskrig fikk vi en storstilt teknisk og økonomisk utvikling. Nyvinninger som blant annet traktor og melkemaskin, nye fôrkonserveringsmetoder og større husdyrraser, førte med seg nye krav til driftsbygningene. Med omlegging av fôringsrutiner for drøvtyggere (fra høy til surfôr i silo og etter hvert i høyballer) ble høyloftet i enhetsbygningen overflødig.

Ved nybygging gikk man nå "tilbake" igjen til mer spesialiserte hus, typisk var lavfjøs med tilliggende fôrlager, dvs. en forhøyet del med plass for silokummer og annet. Eventuelt bygde man frittstående stålsiloer ved siden av fjøsbygningen. Samtidig ble mange av de gamle enhetsbygningene opprustet, med skifte av innredning og påbygg av silokummer og lavfjøs. Kanaliseringspolitikken medførte spesialisering i driftsformer, bl.a. en sterk reduksjon i antall bruk med melkeproduksjon. På gårder med annen produksjon enn husdyr ble landbruksgarasjer og lagerbygg mer aktuelle uthustyper enn enhetsbygningene.

I dag går utviklingen mot færre og større bruk, endring av eiendomsstruktur og sammenslåing i samdrifter. Den nye typen storfjøs som settes opp i våre dager danner en type bebyggelse der både bygningsvolum, materialbruk og lokalisering bryter med tradisjonell byggeskikk.

Hvilke driftsbygninger dominerer landskapet i dag? Her er det gjort en grovinndeling av de store bygningene i fire kategorier, som - også grovt sett - kan representere tre ulike tidsperioder.

- Enhetsbygningen: Den store låven fra ca. 1860-1960 med bl.a. fjøs, høyloft og kjørebru.
- Driftsbygning med fjøs: Spesialisert fjøsbygning, for melk- eller kjøttproduksjon. Vesentlig bygget etter 1960.
- Maskinhall/redskapshus: Hus for større redskap; traktorer, skurtreskere m.m. Kan også inneholde verksted, produktlager eller korntørke, men ikke fjøs. Stort sett fra etter 1960.
- Storfjøs: Løsdriftsfjøs og andre store fjøs av nyere dato. Bygningene er av helt andre og større dimensjoner enn de fleste eldre driftsbygninger. Bygget hovedsakelig etter 1990.

Man kan anta at det vil skje en utvikling i retning av flere maskinhaller, en avgang av reisverkslåvene (enhetsbygningene) og tilkomst av nye storfjøs, men dette har ikke gitt seg utslag i registreringsmaterialet så langt. Bare to storfjøs er registrert på flatene, og enhetsbygninger utgjør minst 64 % av materialet og er altså stadig den rådende type driftsbygning. I et av fylkene er noen bygninger av uavklart type: enten driftsbygning med fjøs eller enhetsbygning. Trolig er størstedelen av disse også enhetsbygninger og dermed heves andelen opp mot 70 %.

Maskinhall/redskapshus hører i hovedsak hjemme på gårder med annen produksjon enn husdyrhold. Slike bygg er i liten grad til stede på vestlandsflatene, noe som nok speiler kanaliseringspolitikken i jordbruket fra 60/70-tallet, der korndyrking og kraftfôrbasert husdyrhold ble kanalisert til flatbygdene på Østlandet og i Trøndelag, og melkeproduksjon til Vestlandet, Nord-Norge og indre dalbygder på sørøstlandet.

Enhetsbygning. Vestre Toten, Oppland.

Driftsbygning med fjøs, av type lavfjøs med tilliggende fôrlager. Rindal, Møre og Romsdal.

Maskinhall/redskapshus. Aurskog-Høland, Akershus.

Storfjøs under bygging. Vestre Toten, Oppland.

Tabell 15: Antall store driftsbygninger på 3Q-flatene.

Type	Enhets- bygning	Dr.bygning med fjøs	Dr.bygning med fjøs/ enhetsbygn.	Maskinhall/ redskapshus	Storfjøs	Totalt
Akershus	7	1	0	9	0	17
Vestfold	16	4	0	8	0	28
Østfold	21	3	0	11	0	35
Hedmark	20	4	0	8	0	32
Oppland	44	3	0	15	1	63
Hordaland	25	2	0	0	0	27
Sogn og Fjordane	21	2	0	0	0	23
Møre og Romsdal	18	5	17	3	0	43
Sør-Trøndelag	37	3	0	17	1	58
Sum	209	27	17	71	2	326

Tilstand

Tilstanden på bygningene indikerer både alder og utvikling framover. *Storfjøsene* og *maskinhallene*, som er av relativt ny dato, er henholdsvis 100 % og 99 % i god tilstand. *Driftsbygninger med fjøs* er i noe dårligere forfatning; 89 % god tilstand. *Enhetsbygningene* har det sterkeste preget av forfall; 84 % god tilstand, 14 % i forfall og 2 % ruin.

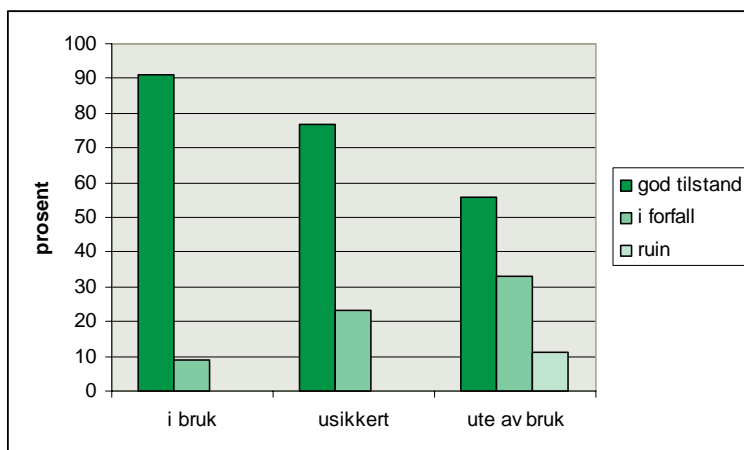
Bruk

Parameteren *bruk* ble prøvd ut på bygninger den siste feltsesongen. Derfor er det et begrenset antall bygninger med denne verdien. Med *bruk* menes ikke nødvendigvis bruk på opprinnelig måte, men at deler av bygningen fortsatt har en bruks-funksjon og oppsøkes jevnlig. At uthus benyttes til "passiv" lagring av utstyr, møbler og lignende er nokså vanlig, men det betraktes her ikke som bruk.

I tabellen under vises sammenhengen mellom bruk og tilstand på driftsbygninger med fjøs (inklusive enhetsbygninger). 141 slike bygninger er vurdert i forhold til bruk. Det har vært dels problematisk å anslå bruken av bygningene, og 10 av dem (7 %) har vi ikke klart å vurdere. Av bygningene som klart er i bruk er i 91 % i god tilstand, mens av bygninger som er klart ute av bruk er 57 % i god tilstand.

Farge

Farge ble utelatt fra registrering i 2005, men seinere tatt inn igjen. Til 170 av de store driftsbygningene er det notert farge og 77 % av disse har rødt som hovedfarge. Videre er 8 % umalt, 6 % er tjærefarvet, 2 % er malt med oker og de siste 6 % har annen farge. I alle fylker er det rødt som dominerer, og rødfargen er brukt på mellom 59 % og 100 % av bygningene. Vestlandfylkene synes å ha noe større variasjon i fargebruk enn Østlandet og Sør-Trøndelag, med større innslag spesielt av *umalt* og *annen farge*.

Figur 5: Sammenheng mellom bruk og tilstand for Driftsbygninger med fjøs

Gårdstunet

Bakgrunn

Gårdstunets utforming er et resultat av tilpasninger blant annet til terreng og klima, til mekaniseringsgrad og organisering av arbeidsoppgaver, og ikke minst tradisjon. I et mangfoldig land som Norge har vi hatt et mangfold av tilpasninger, noe de gamle tunformene er et uttrykk for. Mange vil kjenne igjen begrep som klyngetun, rekketun, firkanttun og totunsanlegg. Klyngetunet oppsto ved at en opprinnelig gård ble delt i flere bruk. Ved gjentatt deling kunne det bli et anselig antall hus i tunet. Fem–ti bruk med 50–100 bygninger var ikke helt uvanlig. De rene klyngetunene fantes først og fremst på Vestlandet og i Nord-Norge. Rekketunet er kanskje vår eldste tunform, og kan ha tradisjon tilbake til jernalderens langhus. I rekketun var innhus og uthus lagt etter hverandre i hver sin rekke, vendt mot hverandre, og bygdeveien kunne gå mellom husrekkene. Husene kunne også ligge i en og samme rekke eller det kunne være flere rekker med hus. Innhusene lå (vanligvis) øverst og uthusene nederst i hellende terreng. Rekketun var særlig vanlig i Telemark, på Vestlandet, i Agder, i deler av Møre og Romsdal og i Nord-Norge. I et totunsanlegg var uthus og innhus gruppert om hvert sitt tun, enten helt atskilt eller avdelt med gjerde eller en bygning, som oftest stallen. Totunsanlegg er kjent fra tidlig middelalder og har vært vanlig over hele Østlandet og Trøndelag. Nå finner man tunformen stort sett bare i Gudbrandsdalen og Nord-Østerdal. I firkanttunet står husene omkring et firkanta tun. Over store deler av Østlandet var det en åpen firkant-struktur som dominerte. Til dels var det hus bare i tre av sidene. I Trøndelag, Nord-Møre og Nordland sto husene tettere sammen. Denne måten å organisere tunet på ble vanligere på 1800-tallet da man begynte å bygge flerfunksjonelle driftsbygninger, dvs. større og færre hus på gårdene.

Inntrykket man får i dag er en nokså ensartet byggeskikk; tun med få bygninger som ligger samlet, men med plass til store kjøretøy, og der man søker å holde privatsfære og drift atskilt, ved at driftsveier legges på baksiden av uthusene, vekk fra boligområdet. Enkelte lokale eller regionale trekk ved bygningene er fortsatt til stede og skaper særpreg. Bygningsmaterialer, paneltradisjon, takvinkler og annet viser fortsatt ulike tradisjoner, ved siden av et og annet riktig gammelt hus som blir tatt vare på.

Tett plassering av bygningene har vært det typiske for gårdstun i Trøndelag. Antall bygninger og fargebruk på dette bruket i Sør-Trøndelag kan også representere et gjennomsnittlig norsk gårdstun.

Flybildet viser to "almennelige" gårdsbruk. Fire-fem bygninger er samlet rundt et tun, og i tillegg finnes det noen mindre hus – kanskje av eldre type – og bolighus som er trukket litt ut fra det sentrale tunet.

Antall hus på tunet

Et flertall av de registrerte bygningene i denne omgang av 3Q, 85 %, hører hjemme i et tunmiljø. Resten er enkeltliggende bygninger i dyrkingsmiljø og bygninger i sjøbruks- og setermiljø.

Vi har her sett på antallet hus et gårdstun består av i dag. I tabellen presenteres tall fra to østlands- og to vestlandfylker.

Tabell 16: Antall bygninger på tunet

Fylke	2 hus	3 hus	4 hus	5 hus	6 hus	7 hus	9 hus	10 hus	16 hus	Antall tun	Hus/tun gjennomsnitt
Hedmark	3	4	5	3	3	3	2	0	0	23	4,8
Østfold	5	10	4	4	1	4	0	0	1	29	4,3
Hordaland	1	5	4	6	0	0	0	1	0	17	4,3
Sogn og Fjordane	1	1	10	5	1	4	0	0	0	22	4,7
Sum										91	4,5
Prosent	11	22	25	20	6	12	2	1	1		

Et flertall av gårdstunene (67 %) har et sted mellom 3 og 5 bygninger, og gjennomsnittlig antall bygninger på tunet er 4,5. Det er ingen regionale tendenser som peker seg ut.

I mange av tunmiljøene, spesielt i vestlandsfylkene, er det flere enn ett bolighus. I Sogn og Fjordane har hele 68 % av tunene flere bolighus (15 av 22 tun), i Hordaland 47 % (8 av 17 tun), i Hedmark 35 % (8 av 23 tun) og i Østfold 31 % (9 av 29 tun). Materialet er imidlertid for lite til å peke på mulige regionale tendenser. I kapitlet om *Bolighus* viser vi at vestlandsfylkene har størst andel bolighus som ikke lenger er i bruk.

Bygningene som er hyppigst til stede på flatene er, i rekkefølge etter antall, jf. kapitlet om *Bygningstyper*:

- Bolighus
- Mindre uthus (skjul, bilgarasje og lignende)
- Driftsbygning med fjøs (inklusive enhetsbygningen)
- Stabbur
- Maskinhall/redskapshus

Fargebruk

Kartlegging av farge var utelatt fra registreringsarbeidet i 2005, og det betyr at ikke alle flater har data om denne egenskapen. Det er hovedfarge på bygningens ytterkledning som er kartlagt, på til sammen 817 bygninger på 34 3Q-flater. I resultatet framstår den norske gården som temmelig uniform, med hvite bolighus og rødmalt stor driftsbygning. Det er mye rødt også på de andre uthusene, og i tillegg et og annet umalt eller tjærefarget hus.

Tabell 17: Fargebruk på bygninger på 3Q-flatene.

Bygnings- grupper	Rød	Hvit	Oker	Tjærefarget (brun/sort)	Umalt	Annet	Totalt
Bolighus på tun	25	140	13	12	11	33	234
Store driftsbygninger	132	1	3	10	14	10	170
Alle andre bygninger	144	34	9	78	114	34	413
Totalt	301	175	25	100	139	77	817

Setermiljø

Seterdrifta lever ennå, men i svært begrenset omfang. Tallet på bruk med seterdrift har vist en stupende kurve fram til nå, men har stabilisert seg rundt 2000 bruk. Samtidig som utvikling av bruksstrukturen mot større enheter og samdrifter trolig vil slå negativt ut for seterdrifta, kan de nye miljø-programmene i jordbruket kanskje bidra til økt satsing på seterdrift i enkelte fylker.

I 2005 drev 2017 jordbruksbedrifter setring, 1190 på egen seter og 836 med tilknytning til 213 fellessetre. Omfanget er svært beskjedent i forhold til de rundt 90.000 setrene som var i bruk rundt 1850 da driftsformen var på sitt mest omfattende. Seterlandskapet er av stor nasjonal kulturhistorisk verdi, men på grunn av utvalgskriteriene for overvåkingsflater fanges det i liten grad opp i 3Q.

Den største trusselen mot setermiljøene ved opphør av drift er gjengroing av landskapet og forfall av bygninger. Ombygging til fritidsbruk utgjør en annen trussel, som gjerne medfører modernisering av sel, fortetting med nye hytter og frafall av uthus. På den måten forringes setermiljøet ved at de driftsmessige sammenhengene brytes opp.

Tre av de 61 flatene i denne omgangen av 3Q ligger i setertrakter. To ligger i Oppland hvor det til sammen ble registrert 73 bygninger og 67 andre kulturminner, den tredje ligger i Sogn og Fjordane der det ble registrert 8 bygninger og 11 andre kulturminner.

BYGNINGER

Tabell 18: Seterhus og tilstand

Type	God tilstand	I forfall	Ruin	Verdi mangler	Totalt	I SEFRAK
Seterstue/sel	13	1	1	0	15	10
Fjøs	12	4	1	0	17	13
Løe	4	6	0	1	11	4
Annet uthus	16	4	1	0	21	6
Hytte, koie	13	2	2	0	17	4
Melkerampe	1	0	0	0	1	0
Sum	59	17	5	1	82	37

Seterstue eller sel på seter i Sør-Fron, Oppland.

Fjøs og do på seter i Gausdal, Oppland. Bygningene er ute av bruk og i begynnende forfall, men de er ennå stående og "berettende".

Ser man bygningsmiljøene under ett er 72 % i god tilstand, 21 % i forfall, 6 % er sammenrast (ruin) og 1 % mangler vurdering. Halvparten av bygningene på Oppland-setrene er registrert i SEFRAK, mens ingen av bygningene i Sogn og Fjordane er det.

Det er seterstuene som brukes mest og holdes best i hevd: 13 av 15 brukes og er i god tilstand (87 %). Fjøs, løer og andre uthus er i noe dårligere forfatning: 63 % i god tilstand. Det er særlig de store utløene som ligger et stykke unna setertunet som er utsatt for forfall. Av hytter og koier er 76 % i god tilstand.

Oppland

Bruk/ikke bruk har vært vanskelig å anslå for flere av uthusene i Oppland. Feltarbeidet ble utført før setersesongen startet, og det var ingen aktivitet i området. Om det fortsatt er drift med mjølkeproduksjon var dermed ikke mulig å vurdere, men en observert melketank indikerer fortsatt produksjon i ett fjøs. De fleste fjøsene var tydelig ute av bruk for dyr, og både fjøs og andre uthus fungerte som annekst til sel og hytter, dvs. som lager for ved, materialer og lignende.

Seterbygningene som er i SEFRAK-basen skiller seg *ikke* fra hus utenfor basen med hensyn til vedlikehold. Hus innenfor og utenfor basen har lik fordeling på god tilstand og forfall.

To SEFRAK-hus er fjernet og redusert til tufter.

Mjølkeproduksjonen ser ut til å ha opphørt i begge setergrendene, kanskje med unntak av det ene bruket, men vollene blir nok fortsatt pleiet av beitedyr og muligens også slått. Så langt har områdene stort sett unngått fortetting med nye hytter, de gamle hyttene og seterstuene er ikke påbygd eller modernisert, og svært mange av uthusene er ennå i behold. Dette sammen med areal som fortsatt holdes åpne med slått og beiting bidrar til at setermiljøet framstår som autentisk og helhetlig. Men forfallet på fjøsene og de store løene kan peke mot en avskalling og fraksjonering av miljøet, med reduksjon i kunnskaps- og opplevelsesverdi som resultat.

Oppland er av de fylkene som har setermiljø som satsingsområde i Regionalt miljøprogram, og det skal bli interessant å følge utviklingen i seterlandskapet i fylket videre.

Sogn og Fjordane

På denne setra er det ingen tegn til aktiv seterdrift, og området benyttes åpenbart kun som feriested. Lange, fint bygde steingjerder vitner om et stort arbeid som i sin tid er lagt i stedet. Flere styvede rognert forteller om intensiv fôr høsting. Men det er ikke investert i bilvei inn og stedet er sånn sett vanskelig tilgjengelig i dag. Det er lenge siden området huset beitedyr og marka preges av gjengroing. Spesielt når uthusbygningene forfaller og forsvinner sviner også kildene til forståelse av arbeid og drift på setra, og dette området er således en dårligere kilde til kunnskap enn områdene i Oppland.

Seterløe med forfallen kjørebri. Oppland.

Sammenrast seterfjøs inntil steingjerde. Sogn og Fjordane.

ANDRE KULTURMINNER

Tabell 19: Andre kulturminner i setermiljø. Type og tilstand

Type	God tilstand	Gjengrodd el. i forfall	Skadet	Ikke vurdert	Totalt
Hustuft	5	8	0	0	13
Rydningrøys	41	9	0	1	51
Steinstreng	0	1	0	0	1
Steingjerde	4	2	0	0	6
Styvet tre	0	4	0	0	4
Jernframstillingsplass	0	1	1	0	2
Slaggforekomst	1	0	0	0	1
Bro-fundament	0	1	0	0	1
Totalt	51	26	1	1	79

De fleste kulturminnene, 51 stk eller 65 %, er her i god stand, mens 26 stk eller 33 % er preget av forfall eller gjengroing. Kategorien *skade* er anvendt på ett objekt; en jernframstillingsplass, hvor smelteovnen er fjernet og kan kjennes igjen nærmest bare som et avtrykk i bakken, i tillegg til brent leire fra ovnsføring og spredte slaggbiter. Lokaliteten er automatisk fredet.

Ingen av kulturminnene er registrert i Askeladden. Bare 17 % er tilgjengelige (med rullestol) og gir mulighet for opplevelse for alle.

Beitedyr er dessverre blitt et sjeldent innslag selv på setrene. Her er registrator og oksekalver i samling rundt en rydningsrøys. Sør-Fron i Oppland.

RESULTATER FRA KOBLING AV REGISTERDATA OG FLYBILDETOLKING

De fleste resultater i denne rapporten er fra feltarbeid på et utvalg 3Q-flater. Disse feltflatene kan betraktes som "case-studier". Resultatene viser hvilke type endringer som foregår i jordbrukets kulturlandskap og kan gi en pekepinn på omfanget av endringene. Siden det er relativt få flater som besøkes er det imidlertid ikke mulig å si noe om generelle tendenser i fylkene basert på feltdataene. Vi vet at endringene på hver enkeltflate kan påvirkes av lokale faktorer som ikke nødvendigvis er typisk for det som skjer ellers i landet.

Når vi tolker flybilder derimot og kobler til eksisterende registerdata klarer vi å registrere på såpass mange flater at vi kan bruke disse dataene fra overvåkingsflatene til å estimere omfang av endringer generelt i et fylke. Når vi har nok flater blir jordbruksarealet på flatene representativt for jordbruksarealet ellers i fylket slik at vi kan lage forventningsrette estimater basert på våre registreringer. Dette er fortsatt bare estimater og tallene skal ikke leses som nøyaktige målinger. Det er også viktig å huske at kulturminneregistrene ikke er fullstendige eller helt oppdaterte. Det er likevel rimelig å anta at omfanget og de relative forholdene mellom fylkene skal være gode indikasjoner på generelle utviklingstendenser. Resultatene i dette kapittelet er derfor oppgitt som estimater for hele fylket, heller enn målinger på 3Q-flater.

Kulturminnenes synlighet på flybilde

Ved å visualisere bygningskoordinatene som ligger i SEFRAK-registeret på flybildene for 3Q-flatene er det mulig for flybildetolkeren å bekrefte om det faktisk ligger en bygning på punktet. Tolkeren vil ofte også kunne se om taket på den gjeldende bygningen har falt helt eller delvis ned, og vil på denne måten kunne si noe om bygningstilstand. I tillegg vil han/hun kunne angi en mulig årsak når ingen bygning vises, ved en helhetsvurdering av angitt bygningstype og bygningstilstand i SEFRAK/GAB, samt arealtypen punktet faller på i flybildet. Faller et bygningpunkt på løvskog vil man f.eks. ikke kunne vite om en mindre bygning skjuler seg under bladverket. Et bygningpunkt uten synlig bygning på arealtypen beitemark vil derimot med større sikkerhet tilsi at bygningen er borte.

Vurderingene som tolkeren kan gjøre er likevel klart begrensede. Det er kun taket på bygningen tolkeren ser, og han/hun kan f.eks. ikke vite om SEFRAK-bygningen er revet, og ny bygning oppført samme sted. Ved feltbefaring har 3,3 % av SEFRAK-bygningene vist seg å være erstattet av nye bygninger. En tilstandsvurdering bygd på forskjellen intakt tak, sammenrast tak og ingenting synlig er også klart svært forenklet. Ulempene oppveies likevel av fordelene som ligger i å kunne bruke flybildetolkningen til å si noe om endring i tilstand på SEFRAK-bygninger. Flybildetolkningen gjøres for 70 % av 3Q-flatene (førsteprioritets-flater) og for alle omdrev, mens feltkontrollen foreløpig omfatter ca 10 % av flatene. I takt med tolkning og rullering av 3Q-omdrev vil man da også få produsert endringstall for indikatoren.

SEFRAK-bygninger som i feltkontroll vurderes til å være i forfall vil f.eks. være spesielt interessante å følge i den omdrevsvis flybildetolkningen. Alene vil denne indikatoren likevel være et tynt grunnlag for å uttale seg om kulturminner i jordbrukets kulturlandskap. Den kan derimot være et komplement til den mer dyptgående feltregistreringen, samt andre analyser av kulturminner.

Foruten SEFRAK-bygninger er det også valgt å vurdere synlighet og tilstand av objekter fra kulturminnedatabasen ASKELADDEN, som innbefatter fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge, i tillegg til listeførte kirker. Resultatene viser at det er svært vanskelig å se annet enn bygninger på flybildene, og det er da primært kirkene i ASKELADDEN som er synlige. Vi vil likevel fortsette å vurdere ASKELADDEN-objekter, og etter hvert produsere endringstall på det som er mulig å se.

KODELISTE - Kulturminnenes synlighet på flybilde.

Q_KM_SYNLIG kan ha verdier mellom 1 og 7.

1 = **fullt synlig** = huset står, gravhaugen synes i bildet

2 = **Delvis synlig**

3 = **Synlig bygningsruin** = taket på låven/huset har falt ned eller delvis falt ned

4 = **Ikke synlig – skjult** = Objektet ligger under trekronene eller skjult på annen måte. Vi vet ikke om det er noe der eller ikke

5 = **Ikke synlig – borte** = Bygningen / gravhaugen er borte, ikke noe spor igjen

6 = **Ikke synlig – feil koordinatfesting** = Det er ikke noe der punktet ligger, men 2-10 meter bortenfor ser vi tilsvarende objekt som ikke er registrert

7 = **Ikke synlig – ikke forventet** = Dette er et objekt vi ikke forventer å se, for eksempel funnsted, helleristning eller lignende

Kulturminnenes synlighet på flybilde er foreløpig kun registrert for 3Q-omdrev 2, dette da for de fem fylkene så langt tolket i omdrevet. Dette betyr at det foreløpig ikke eksisterer endringstall. De følgende tre tabeller gir tall for henholdsvis SEFRAK-bygninger, ASKELADDEN-lokaliter og ASKELADDEN-enkeltninner.

Tabellene viser at det er ca ti ganger flere SEFRAK-bygninger som faller på 3Q-flater enn det er ASKELADDEN-objekter. Bygninger, i tillegg til å være mye vanligere enn Askeladden-objekter, er også lettere å se på flybilde enn f.eks. gravminner.

Over 90 % av SEFRAK-bygningspunkter treffer en synlig og intakt bygning, noe som fordeler seg ganske likt i fylkene. Flybildetolkerne har ellers definert kun 0,7 % av SEFRAK-bygningene som synlig bygningsruin, et tall som er lavere enn hva som reelt sett er tilfelle. Dette skyldes at ruiner og hustuffer ikke alltid er mulig å se fra flybilde. Fra feltbefaring har vi et samlet tall på 12,4 % bygningsruin eller hustuft. Selv om det er angitt en SEFRAK-bygningskoordinat på flybilde kan det være vanskelig for flybildetolkeren å vite om det har vært en bygning der, eller om koordinaten kanskje er feilplassert. Når endringsbilder for 3Q-flatene foreligger vil derimot metodikken i denne indikatoren være godt egnet til å rapportere den reelle endringen fra intakt bygning til ruin.

Tabell 20: SEFRAK-bygninger på 3Q-flater. Gruppering etter hvorvidt bygningen er SYNLIG på flyfoto.

FYLKE	Totalt antall objekter	Prosent fordeling etter synlighetsklasse							Sum
		1 fullt synlig	2 delvis synlig	3 synlig ruin	4 ikke synlig - skjult	5 ikke synlig - borte	6 ikke synlig - feil i register	7 ikke forventet synlig	
Østfold	316	92,7	1,6	0,3	0,9	2,8	0,9	0,6	100
Oslo/Akershus	553	92,8	1,1	0,5	1,3	3,3	0,7	0,4	100
Hedmark	741	90,8	0,8	0,3	1,1	5,8	0,9	0,3	100
Oppland	686	85,4	0,9	1,5	4,2	7,4	0,1	0,4	100
Vestfold	196	91,8	3,6		1,5	2,0	1,0		100
Sum	2296	89,9	1,0	0,7	2,0	5,3	0,7	0,4	100

Tabell 21: ASKELADDEN - lokaliteter på 3Q-flater. Gruppering etter hvorvidt lokaliteten er SYNLIG på flyfoto.

FYLKE	Totalt antall objekter	Prosent fordeling etter synlighetsklasse							Sum
		1 fullt synlig	2 delvis synlig	3 synlig ruin	4 ikke synlig - skjult	5 ikke synlig - borte	6 ikke synlig - feil i register	7 ikke forventet synlig	
Østfold	97	1,0	1,0		39,2	7,2		51,6	100
Oslo/Akershus	50	2,0	2,0		52,0	2,0		42,0	100
Hedmark	71	4,2	9,9		31,0	7,0		47,9	100
Oppland	83	7,2	9,6		3,6	8,4		38,6	100
Vestfold	50		2,0		44,0	18,0		36,0	100
Sum	229	4,8	7,4	0	38,9	8,7	0	40,2	100

Tabell 22: ASKELADDEN - enkeltminner på 3Q-flater. Gruppering etter hvorvidt enkeltminnet er SYNLIG på flyfoto.

FYLKE	Totalt antall objekter	Prosent fordeling etter synlighetsklasse							Sum
		1 fullt synlig	2 delvis synlig	3 synlig ruin	4 ikke synlig - skjult	5 ikke synlig - borte	6 ikke synlig - feil i register	7 ikke forventet synlig	
Østfold	10	100,0							100
Oslo/Akershus	0								100
Hedmark	2	100,0							100
Oppland	6	83,3						16,7	100
Vestfold	2	50,0				50,0			100
Sum	18	94,4	0	0	0	50,0	0	16,7	100

Arealfordeling rundt SEFRAK-bygninger

3Q har som mål å indikere utviklingstendenser tidnok til at endringer i politikk kan reversere uønskede endringer i landskapet. Det kan ta mange år for en bygning å forfalle og bli borte, men endringer i miljøene rundt bygningene kan gi et tidligere varsel om at noe er i ferd med å skje, som

for eksempel gjengroing eller nedbygging. I tillegg kan endringer i kulturmiljøene som bygningen er en del av, være vel så viktig som selve bygningen i forhold til opplevelsesverdi og muligheten for å forstå kulturhistorien og tidsdybden i landskapet.

Tabell 23 viser arealfordelingen i de nærmeste omgivelsene til SEFRAK-registrerte bygninger. Tallene er beregnet ved å finne arealfordeling innen en sirkel med 25 m radius rundt hver bygning og skalere opp tallene med flatevise vektorer for å estimere arealfordelingen i "historiske bygningsmiljøer" for hvert fylke.

Tabell 23: Prosentvis fordeling av ulike areal typer i en 25m sone rundt SEFRAK-bygninger og endring etter fem år i prosentpoeng¹ – estimerte tall for fylkene. Antall bygninger som estimatene er basert på: Østfold = 341, Oslo/Akershus = 404, Hedmark = 649, Oppland = 572, Vestfold = 198.

Arealtype	Østfold		Oslo/Akershus		Hedmark		Oppland		Vestfold	
	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring
Gårdstun	48,9	-0,2	53,4	1,4	41,9	1,5	37,0	1,4	39,9	-1,2
Samferdsel	3,9	0,1	3,5	0,0	2,3	-0,2	2,6	0,1	3,0	0,0
Annet bebygd areal	16,2	1,5	14,8	-0,7	8,2	0,2	7,2	0,2	25,7	1,1
Åker/eng/hagebruk	14,5	-1,5	13,7	-1,2	25,9	-2,7	19,2	-2,2	14,5	-0,4
Beitemark	0,6	0,1	1,7	-0,7	5,8	0,8	16,8	-1,1	1,5	-0,4
Villeng	7,4	-0,3	6,5	1,5	9,1	-0,1	7,2	1,8	4,0	0,3
Skog	7,0	0,4	6,2	-0,3	6,8	0,4	8,4	0,0	10,3	0,6
Vann/snø/is	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	-	-
Andre areal typer	1,3	-0,2	0,1	-0,1	0,0	0,0	1,4	-0,2	1,1	0,0
Sum	100	0,0	100	0,0	100	0,0	100	0,0	100	0,0

De fleste SEFRAK-bygninger i nærheten av jordbruksareal er å finne på gårdstun. Andelen areal av typen gårdstun er høyest i Østfold og Oslo/Akershus med rundt 50 %. I Vestfold ser vi en lavere andel gårdstun rundt SEFRAK-bygningene og samtidig den høyeste andelen "annet bebygd areal", en kategori som inkluderer boligareal. I Hedmark og Oppland finner vi dobbelt så mye jordbruksareal i de historiske bygningsmiljøene (over 30 % når vi slår sammen åker/eng/hagebruk og beite) sammenlignet med Østfold, Oslo/Akershus og Vestfold (rundt 15 %). I Oppland er beitemark en betydelig arealtype rundt de gamle bygningene (16,8 %). Felles for alle fylkene er imidlertid at andelen av jordbruksareal rundt SEFRAK-bygningene reduseres, med fra 0,8% i Vestfold til 3,3% i Oppland. Andre endringer i areal typer rundt disse bygningene er relativt små, med en økning i andel villeng i Oslo/Akershus og Oppland som de største (1,5% og 1,8%). Også når det gjelder skogareal ser vi en svak tendens til endring, med en økning i alle fylker unntatt Oslo/Akershus.

¹ Endringer i prosentpoeng er fargelagt slik: Blå = mer enn 0.09 økning, Rødt = mer enn 0.09 reduksjon, Svart = mellom -0.09 og 0.09 endring.

Tabell 24: Detaljert oversikt over arealfordelingen i ulike typer historiske bygningsmiljøer. Estimerte tall for alle historiske bygningsmiljøer i fylkene som er på jordbruksareal eller ligger innenfor 50m fra jordbruksareal. "%” viser prosentfordeling av arealet i første omdrev, ”endr.” viser endringen i prosentpoeng ved andre omdrev.

Areal (%)	Våningshus		Andre bolighus		Setterhus, sel, rorbu, koie ol.		Landbruksbygning		Andre SEFRAK-bygninger		Sum	
	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.
Østfold												
Gårdstun	19,7	-0,2	6,6	-0,2	0,2	0,0	21,2	0,1	1,3	0,1	48,9	-0,2
Samferdsel	0,8	0,0	1,9	0,1	0,0	0,0	1,1	0,0	0,1	0,0	3,9	0,1
Annet bebygd areal	0,7	0,0	13,6	0,7	0,0	0,0	1,4	0,8	0,4	-0,1	16,2	1,5
Åker/eng/hagebruk	3,0	-0,3	3,8	-0,3	0,0	0,0	7,6	-0,8	0,1	0,0	14,5	-1,5
Beitemark	0,2	-0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,0	0,0	0,6	0,1
Villeng	1,4	0,1	2,1	0,0	0,0	0,0	3,7	-0,4	0,3	0,0	7,4	-0,3
Skog	1,1	0,5	2,6	-0,2	0,0	0,0	3,2	0,1	0,2	0,0	7,0	0,4
Vann/snø/is	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
Andre arealtyper	0,0	0,0	0,7	-0,1	0,0	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	1,3	-0,2
Sum	27	0,0	32	0,0	0	0,0	39	0,0	2	0,0	100	0,0
Oslo/Akershus												
Gårdstun	21,9	0,6	7,5	-0,1	0,0	0,0	22,8	0,4	1,2	0,5	53,4	1,4
Samferdsel	0,8	0,0	1,1	0,0	0,0	0,0	1,2	0,0	0,4	0,0	3,5	0,0
Annet bebygd areal	2,4	-0,2	7,0	0,2	0,0	0,0	2,3	-0,1	3,0	-0,6	14,8	-0,7
Åker/eng/hagebruk	3,4	-0,3	3,2	-0,3	0,0	0,0	6,8	-0,5	0,3	-0,1	13,7	-1,2
Beitemark	0,3	-0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	1,4	-0,6	0,0	0,1	1,7	-0,7
Villeng	1,7	0,2	1,3	0,3	0,0	0,0	3,5	1,0	0,1	0,0	6,5	1,5
Skog	2,3	0,0	1,6	-0,1	0,0	0,0	2,2	-0,1	0,0	0,0	6,2	-0,3
Vann/snø/is	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
Andre arealtyper	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	-0,1	0,0	0,0	0,1	-0,1
Sum	33	0,0	22	0,0	0	0,0	40	0,0	5	0,0	100	0,0
Hedmark												
Gårdstun	14,0	0,4	5,6	0,0	0,0	0,0	22,0	1,1	0,3	0,0	41,9	1,5
Samferdsel	0,5	-0,1	0,5	0,0	0,0	0,0	1,1	-0,1	0,0	0,0	2,3	-0,2
Annet bebygd areal	1,5	0,0	4,2	0,4	0,1	0,0	1,9	-0,2	0,5	0,0	8,2	0,2
Åker/eng/hagebruk	5,0	-0,1	5,0	-1,2	0,3	-0,3	15,4	-1,2	0,2	0,1	25,9	-2,7
Beitemark	0,7	0,1	1,1	0,3	1,5	0,2	2,3	0,3	0,1	-0,1	5,8	0,8
Villeng	1,5	-0,4	2,1	0,4	0,4	0,0	5,0	-0,1	0,1	0,0	9,1	-0,1
Skog	0,7	0,2	1,9	0,0	0,6	0,0	3,5	0,2	0,1	0,0	6,8	0,4
Vann/snø/is	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Andre arealtyper	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sum	24	0,0	20	0,0	3	0,0	51	0,0	1	0,0	100	0,0
Oppland												
Gårdstun	11,8	0,3	3,5	0,2	2,4	0,1	18,9	0,9	0,3	0,0	37,0	1,4
Samferdsel	0,4	0,0	0,5	0,0	0,3	0,0	1,3	0,0	0,1	0,0	2,6	0,1
Annet bebygd areal	1,1	0,2	4,0	0,0	0,6	0,0	1,2	-0,1	0,3	0,0	7,2	0,2
Åker/eng/hagebruk	4,1	-0,6	2,8	-0,3	1,4	-0,2	10,4	-1,1	0,4	0,0	19,2	-2,2
Beitemark	2,1	-0,3	0,8	0,0	3,5	0,0	10,0	-0,8	0,5	0,0	16,8	-1,1
Villeng	1,5	0,3	1,0	0,4	0,4	0,1	4,3	1,0	0,1	0,0	7,2	1,8
Skog	0,8	0,1	1,0	-0,1	0,3	0,0	6,1	0,0	0,2	0,0	8,4	0,0
Vann/snø/is	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0
Andre arealtyper	0,0	0,0	0,2	-0,2	1,0	0,0	0,2	0,0	0,1	0,0	1,4	-0,2
Sum	22	0,0	14	0,0	10	0,0	52	0,0	2	0,0	100	0,0

Tabell 24 forts.

Areal (%)	Våningshus		Andre bolighus		Seterhus, sel, rorbu, koie ol		Landbruksbygning		Andre SEFRAK-bygninger		Sum	
	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.	%	endr.
Vestfold												
Gårdstun	15,5	-0,7	10,4	-0,3	0,0	0,0	12,7	-0,1	1,3	-0,1	39,9	-1,2
Samferdsel	0,5	0,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,6	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0
Annet bebygd areal	1,5	0,6	21,5	0,3	0,0	0,0	2,4	0,2	0,3	0,1	25,7	1,1
Åker/eng/hagebruk	2,6	-0,1	6,9	0,0	0,0	0,0	4,9	-0,4	0,1	0,0	14,5	-0,4
Beitemark	0,2	-0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	1,2	-0,2	0,0	0,0	1,5	-0,4
Villeng	0,7	0,3	1,5	-0,3	0,0	0,0	1,7	0,4	0,2	0,0	4,0	0,3
Skog	1,1	0,1	6,7	0,3	0,0	0,0	2,4	0,2	0,1	0,0	10,3	0,6
Vann/snø/is	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Andre arealtyper	0,1	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,1	0,0
Sum	22	0,0	50	0,0	0	0,0	26	0,0	2	0,0	100	0,0

Ser vi på tallene fordelt på ulike bygningstyper og fylker har vi blant annet større mulighet for å oppdage om enkelte bygningstyper synes spesielt utsatte for endring, og hvorvidt eventuelle trender er felles for flere regioner eller representerer fylkesvise særtrekk. En slik vurdering viser for eksempel at den generelle nedgang i jordbruksarealet i de historiske bygningsmiljøene først og fremst rammer bygningstypen "Landbruksbygning".

Arealtypen villeng øker rundt de fleste bygningstyper, i de fleste fylker, med Østfold og Hedmark som unntakene. Økningen er størst i Oslo/Akershus og Oppland.

Andelen bygninger som tilhører kategorien "Landbruksbygninger" er for øvrig størst i Hedmark og Oppland. I begge disse fylkene er andelen "andre bolighus" relativt lav. Dette er imidlertid en viktig kategori i Vestfold, der andelen "Våningshus" og "Landbruksbygning" er tilnærmet like store, mens andelen "Andre bolighus" er hele 50 %.

Oppland skiller seg for øvrig noe fra de andre fylkene med hensyn på hvilke SEFRAK-registrerte bygningstyper som finnes i nærheten av jordbruksareal, med 10 % av de historiske bygningsmiljøene tilknyttet "Seterhus, sel, rorbu, koie, og lignende".

Arealfordeling rundt automatisk fredede kulturminner

Askeladden-registeret gir informasjon om lokaliseringen av andre fysiske kulturminner enn bygninger. I første rekke dreier dette seg om automatisk fredede kulturminner, dvs. kulturminner fra tiden før reformasjonen i 1537. Den vanligste typen Askeladden-registreringer på 3Q-flatene er "Annen arkeologisk lokalitet".

Tabell 25: Prosentvis fordeling av ulike arealtyper i en 25m sone rundt automatisk fredede kulturminner og endring etter fem år i prosentpoeng – estimerte tall for fylkene. Antall registreringer som estimatene er basert på: Østfold = 45, Oslo/Akershus = 23, Hedmark = 74, Oppland = 70, Vestfold = 23.

Arealtype	Østfold		Oslo/Akershus		Hedmark		Oppland		Vestfold	
	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring
Gårdstun	16,2	1,5	10,9	0,5	2,0	0,0	4,1	0,6	4,4	0,9
Samferdsel	1,8	-0,1	3,5	-0,1	4,6	0,0	1,3	0,0	2,4	0,0
Annet bebyggt areal	6,5	-0,9	4,9	0,2	0,4	1,9	5,9	-0,3	12,4	3,7
Åker/eng/hagebruk	29,2	-0,7	48,5	-2,4	14,0	-2,0	41,2	-3,1	25,0	-6,0
Beitemark	2,0	0,4	-	0,0	4,5	-3,6	17,0	2,3	1,9	0,4
Villeng	10,8	-1,8	5,4	2,5	1,8	3,6	5,3	0,5	8,9	5,4
Skog	33,4	1,7	26,5	-0,8	72,7	0,0	24,5	0,1	35,4	-4,5
Vann/snø/is	-	0,0	0,2	0,0	-	0,0	0,7	0,0	-	0,0
Andre arealtyper	-	0,0	-	0,0	0,0	0,0	-	0,0	9,6	0,0
Sum	100	0,0	100	0,0	100	0,0	100	0,0	100	0,0

I Østfold og Oslo/Akershus ligger en vesentlig andel av de Askeladden-registrerte kulturminnene på eller nært gårdstun (16,2 % og 10,9 %). De vanligste arealtyper rundt de automatisk fredede kulturminner er imidlertid åker/eng/hagebruksareal (størst i Oslo/Akershus og Oppland) og skog (størst i Østfold, Hedmark og Vestfold). For alle fylkene har det vært en reduksjon i andel åker/eng/hagebruk rundt de fredede kulturminnene og for alle unntatt Østfold har det vært en økning i andel villeng.

Åpenhet rundt kulturminner

Kulturminnenes synlighet påvirker landskapsbildet og er av stor betydning for om folk flest oppfatter og forstår tidsdybden og kulturhistorien i landskapet. Generelt kan man si at det er lettere å få oversikt og forstå sammenhengene i et åpent landskap enn i et lukket landskap, i hvert fall når det er jordbrukets kulturlandskap som står i fokus. Denne indikatoren skal fange opp om endringer i arealbruk gjør kulturminner mer eller mindre synlig.

Indikatoren beregnes ved å se på arealbruk innenfor en sirkel med 25 m radius rundt hvert kulturminne, og da mer spesifikt på hvorvidt arealtypene som faller innenfor sirkelen er åpne eller lukkede arealtyper. Første skritt i indikatorberegningen er at alle arealtyper omkodes til hvorvidt de er åpne eller lukkede arealtyper. Jordbruksarealer og tun defineres som åpne, mens kratt og skog er definert som lukkede arealtyper. Noen få arealtyper er umulig å klassifisere som 'åpen' eller 'lukket' – for eksempel arealtypen 'Hage- og parkareal' som kan inkludere begge deler – og betegnes derfor som 'ubestemt'.

Når man så legger sirkelen med 25 m radius over de omkodede arealtypene, er det valgt en tilnærming hvor sirkelen deles i 36 like store sektorer ("kakestykker") på 10 grader hver, som til sammen da utgjør sirkelens omkrets på 360 grader. Synligheten defineres så for den enkelte sektor, da primært som 'åpent' eller 'lukket', ut fra synlighetskodingen på de arealtypene som faller innenfor den. Defineres for eksempel 8 av de 36 sektorer for et kulturminne som 'åpent', sier indikatoren at kulturminnet har åpent innsyn i en vinkel på totalt 80 grader. Selv om bare en liten del av en sektor består av en lukket arealtype er dette nok til at hele sektoren defineres som 'lukket' (se Figur 6), ut fra den logikk at man ikke lenger har fritt innsyn gjennom hele sektoren. Man vil derfor ha problemer med å se kulturminnet. Indikatoren beregnes til slutt som prosentandel av sektorer som gir åpent innsyn fra utenfor sirkelen til kulturminnet i sentrum av sirkelen.

Det er et viktig poeng at indikatoren kun sier noe om innsyn fra en observatør utenfor en radius på 25 meter fra kulturminnet, og at den ikke kan brukes om synlighet innenfor denne radiusen. Nærmere enn 25 meter må man nok i stor grad likevel anta at et kulturminne vil være synlig, uansett arealtype. For eksempel viser Figur 6 at det går veier nærmere enn 25 meter fra alle de

fire figurerte kulturminnepunktene, og det er å anta at en observatør på disse fire strekningene vil se det respektive kulturminnet. Synlighetsindikatoren definerer sektorene som krysser disse veiene som enten lukket eller ubestemt, nettopp fordi det er fra mer-enn-25-meter perspektivet man ønsker å vinkle problemstillingen.

Som alle indikatorer er dette målet en forenkling. For eksempel vil mange gravhauger eller bygninger som ligger i mer glisne skogstyper være godt synlige fra bakken fra mer enn 25 m unna. Dessuten vil terrengform ha mye å si for om kulturminner er synlige eller ikke og har ofte vært en viktig faktor i den opprinnelige plasseringen av for eksempel gravhauger og bygninger som skulle være synlige fra langt hold. Likevel kan dette mål gi en generell indikasjon på om endringer i arealbruk fører til økt eller redusert innsyn til kulturminner.

Figur 6: Åpenhet beregnes som prosentandel av sektorer i en sirkel rundt kulturminnet som er av åpne arealtyper. Indikatoren måler grad av innsyn fra utenfor den 25 m radius sirkelen til kulturminnet i sentrum av sirkelen. Dette er illustrert i figuren for fire kulturminner; de blå sektorene er på åpne arealtyper, de hvite er på arealtyper som ikke kan defineres som enten åpen eller lukket, mens i de røde sektorene er innsyn til sentrum sperret av lukkede arealtyper (skog).

Tabell 26 viser størst grad av innsyn til SEFRAK-bygninger i Hedmark og Oppland, noe som gjenspeiler den høye andelen jordbruksareal i de "historiske bygningsmiljøene" i disse fylkene (se Tabell 23). Når det gjelder synligheten av andre typer kulturminner er datagrunnlaget så lite at man må være forsiktig med å tolke dataene.

Tabell 26: Prosent åpenhet rundt SEFRAK-bygninger. Arealet i en 25m sone rundt bygningene er klassifisert som åpent, lukket eller ubestemt avhengig av arealtype. Her vises prosentfordeling mellom klassene fra første omdrev og endring i prosentpoeng ved andre omdrev.

	Østfold		Oslo/Akershus		Hedmark		Oppland		Vestfold	
	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring
Åpent	2,7	-0,7	1,7	-0,1	5,6	0,3	5,5	-0,4	0,2	0,0
Lukket	17,3	0,9	15,1	-0,5	16,0	1,0	18,3	0,4	24,3	0,3
Ubestemt	80,0	-0,3	83,2	0,6	78,4	-1,3	76,1	0,0	75,5	-0,3
Sum	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0

Som tabellen viser er det vanskelig å se noen entydig trend i endringene. I Oppland og Østfold skjer det en begrenset reduksjon av andelen areal som klassifiseres som "åpent", men denne er bare liten. For de andre fylkene er endringene minimale. Areal som faller i kategorien "lukket" øker med rundt 1% i Østfold og Hedmark.

Tabell 27: Prosent åpenhet rundt automatisk fredede kulturminner (gravminner, bosettingsspor og dyrkingsspor). Arealet i en 25m sone rundt kulturminnene er klassifisert som åpent, lukket eller ubestemt avhengig av arealtype. Her vises prosentfordeling mellom klassene fra første omdrev og endring i prosentpoeng ved andre omdrev.

	Østfold		Oslo/Akershus		Hedmark		Oppland		Vestfold	
	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring	%	endring
Åpent	23,4	-2,5	25,0	0,1	11,1	0,3	33,9	-0,7	16,6	-1,5
Lukket	56,8	3,0	59,8	0,1	85,3	0,0	47,6	0,7	60,9	-2,2
Ubestemt	19,8	-0,4	15,2	-0,2	3,7	-0,4	18,5	0,0	22,5	3,7
Sum	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0

I alle fylkene som er tatt med her er størstedelen av arealet rundt de automatisk fredede kulturminnene i kategorien "lukket". For Østfold, Oslo/Akershus og Vestfold er andelen i kategorien "lukket" i størrelsesorden 60%. Denne kategorien er i tillegg økende for Østfold, Oslo/Akershus og Oppland. Endringene er generelt meget små. Den største økningen av areal i kategorien "lukket" skjer i Østfold (3,0%).

Nysgjerrige beitedyr ved rester av gammelt steingjerde på Radøy i Hordaland

LITTERATUR

- Christensen, Arne Lie: *Den norske byggeskikken. Hus og bolig fra middelalder til vår egen tid.* Pax 1995.
- Gaukstad, Even: *Jordbrukslandskabets kulturverdier*, Nordisk Ministerråd TemaNord 2000:520.
- Hjulstad, Olav: *Uthushistorie. Driftsbygninger på norske gardsbruk frå jernalderen til i dag.* Landbruksforlaget 1991.
- Hoel, Ragnhild: *Kulturarven i bondens landskap – utfordringer og muligheter*, Fortidsvern 4/2006.
- Krokann, Inge: *Det store hamskiftet i bondesamfunnet.* Samlaget, Oslo. 3. utgave 1982.
- Landbruksdepartementets miljøhandlingsplan (2001-2004).
- Norges bondelag: *De eldste sporene i jordbrukslandskapet.* Informasjonshefte. 2. utgave 2000.
- Statens landbruksforvaltning: *Veiledningshefte for Miljøplan i jordbruket.*
- Statistisk sentralbyrå: *Landbruksbebyggelse 2000.* Rapport 28/2002
- Statistisk sentralbyrå: *Jordbruk og miljø. Resultatkontroll jordbruk 2006.* Rapport 37/2006.
- Stortingsmelding nr. 19 (1999/2000) *Om norsk landbruk og matproduksjon.*
- Stortingsmelding nr. 25 (2002-2003) *Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand.*
- Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner.*
- Stortingsmelding nr. 26 (2006/2007) *Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand.*
- Våge, Jan: *Hus og tun gjennom tidene.* Landbruksbokhandelen, Ås-NLH 2000.
- 3Q. *Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap.* NIJOS rapport 11/03.
- www.miljostatus.no mai/juni 2007
- www.riksantikvaren.no mai/juni 2007